

Б.А. АБДУХАМИДОВА, С.К. РЫСБАЕВ,
К. ИБРАИМОВА

АДАБИЙ ОКУУ

3-класс

Кыргыз тилинде окуган
мектептер үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана
илим министрлиги бекиткен*

Бишкек – 2014
«Полиграфбумресурсы»

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки я 721
А 13

Редакциялык кеңеш: **Г. А. Садырова, С. Өжөрбаева,
К. М. Эгембердиева, М. Райымбекова, Р. А. Музаева**
КББАнын рецензенти: **С. О. Байгазиев** – филол. илим. доктору
Илимий кеңешчи: **Ж. А. Чыманов** – пед. илим. доктору

Абдухамидова Б.А. ж. б.
А13 Адабий окуу: 3-класс үчүн окуу китеби. – Б.: Полиграфбумресурсы,
2014. – 184 б., сүрөттөрү менен.

ISBN 978–9967–31-113-8

Окуу китепте Ата Мекен, эне тили, табият, адеп-ахлак темаларын камтыган ырлар, аңгемелер, жомоктор, уламыштар, макал-лакаптар, ошондой эле кыргыз акын-жазуучулары менен дүйнө элдеринин жазуучуларынын чыгармалары топтолду. Айрым чыгармалар окуу техникасын текшерүү үчүн сунушталды.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР:

– сөздүк

– суроолор

– тапшырма

А 4306020400-14

УДК 373.167.1
ББК 83.3 Ки я 721

ISBN 978–9967–31-113-8

© Абдухамидова Б.А., Рысбаев С.К.,
Ибраимова К., 2014
© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2014

I ЧЕЙРЕК

МЕНИН КЫМБАТ ДОСУМ – КИТЕП

ЖАКШЫ КИТЕП

Жакшы китеп окусаң,
Көп нерсени билесиң.
Каарман менен бир кейип,
Күлсө, кошо күлөсүң.

Канат бүтүп, көктө учуп,
Көк деңизде сүзөсүң.
Желмогузду кубалап,
Жер алдына түшөсүң.

Атын мурда укпаган,
Ал алпарат аралга.
Түрү суук аябай,
Түрдүү жандык бар анда.
Аалам сырын ал китеп
Ачып берет адамга.

Жакшы китеп – сырдашың,
Жакын досуң – кыйбасың.
Ой-сезимди байытып,
Билип алдым мен мурда
Билбегендин кыйласын.

Б. Асаналиев

кыйласын – көбүн, көпчүлүгүн

1. «Жакшы китеп окусаң, көп нерсени билесиң» дегенди силер кандайча түшүндүрөү?
2. «Аалам сырын ал китеп, ачып берет адамга» дегендин маанисинчи?
3. Китеп тууралуу дагы кандай ой-пикирлерди айта аласыңар?
4. Жайкы эс алуу учурунда кандай китептерди окуп чыктыңар? Алар тууралуу аңгемелешкиле.

1. Төмөнкү накыл сөздөрдү окуп, чогуу талкуулап, түшүнүп алгыла.
Китепсиз дүйнө – жапайылардын дүйнөсү.
Жакшы жазылган китептерди окуп,
адам жакшы сүйлөөгө үйрөнөт.
2. Табышмактын жандырмагын тапкыла:
Аябастан акылын,
Айта берет акырын. (к...п)

ЭҢ МЫКТЫ ДОС

Балдар өз ара бири-бири менен достору жөнүндө сөз козгошуп, талашып-тартышып келе жатышты. Алардын ар кимиси өз оюн бербей, мактанууга аракеттеништи. Самат:

– Менин досум эң жакшы. Менден жанын да аябайт. Эмне сурасам баарын бергенге даяр, – деди.

– Менин досум болсо үй тапшырмасын аткарбай калганымда түшүндүрүп, кеңеш берип отурбай, шыр эле дептеринен көчүртө коёт, – деп мактанды Замир.

– А менин досум абдан күчтүү. Спорт менен машыгат. Мага катылган балдардын катыгын берет, – деди үчүнчү болуп Асыл компоюп.

Ошентип, баары чуулдашып жатышты. Балдардын талашы күчөгөндөн күчөдү. Баятан бери алардын талашына үн катпай келе жаткан Апаз:

– Койгулачы, балдар, досторуңарды канчалык мактасанар да менин досума эч бири жетпейт экен, – деди.

Балдар бир азга унчукпай калышты. Эмне үчүн дегенсип Апазга суроолуу тигилишти.

– Менин досум баарыңардыкынан мыкты. Ал эң акылдуу, билимдүү жана абдан кымбат.

– Айтсаң, Апаз, ал ким? – деп балдар чуулдап жиберешти.

– Анда ал ким экенин айтайынбы?

– Ооба, ооба... Айтчы.

– Айтса айтайын. Менден эч нерсесин аябаган, качан болбосун жардамын берүүгө даяр турган менин эң кымбат досум бул – китеп. Билесиңерби, ал мага акыл-эс, билим берет, эл үчүн иштөөнү, адамдарды урматтоону, Мекенди сүйүүнү, дүйнөдөгү бардык керектүү нерселерди үйрөтөт. Ошондуктан, китеп – менин эң жакын, эң жакшы, эң кымбат досум! – деди.

1. Дос, достук дегенди силер кандай түшүнөсүңөр?
2. Балдар өз достору тууралуу кантип мактанып жатышты?
3. Апаз: «Менин досум баарыңардан жакшы, акылдуу, билимдүү жана эң кымбат» – деп эмнени же кимди айтты? Анын бул сөзүнүн маанисин кандай түшүндүңөр?
4. Чындыгында эле, кимдин досу эң мыкты экен?

1. Ар кимиңер достук жөнүндө макалдарды таап жана алардын маанисин чечмелеп бергиле.
2. «Китеп – менин жан досум» деген темада өз оюңарды айтып берүүгө даярданып келгиле.

КИТЕПТИН ДУШМАНЫ

Ким китепти кирдетсе,
Китеп баркын билбесе,
Жулуп алып барагын,
Орой салса бир нерсе
Ал – китептин душманы.

Ким китепти сүйбөсө,
Кадырына күйбөсө,
Чылым ороп, шарт айрып,
Калжың-кулжуң сүйлөсө,
Ал – китептин душманы.

Ким китепти кордосо,
Ырайымы болбосо,
Сүрөттөрүн уурдаса,
Уурдап көнгөн колдорчо,
Ал – китептин душманы.

– Бардыгынан ким жаман?
– Китеп жырткан шум жаман.
Китепти сүйгөн балдардан,
Наалат алсын ал адам.
Ал – китептин душманы.

А. Осмонов

ырайымы болбосо – боорукерлиги болбосо
наалат – каргыш

1. Кандай адамдарды китептин душманы дейт экенбиз? Ырдан мисал келтиргиле.
2. Акын эмне үчүн китеп жырткан адамды «наалат алсын» деп жатат? Анын маанисин кандай түшүндүңөр?
3. Китепти кадырлабаган балдарга кандай кеңеш айтар элеңер?

1. Ырды жаттап алгыла.
2. Ар бириңер өз китептериңерге көз салгыла. Алардын абалы кандай экен? Сүйлөп бергиле.

МЕКЕНИМ – АЛТЫН ТУРАГЫМ

АЛА-ТОО – АТА ЖУРТУБУЗ

Ата Журт дегенде биз ата конуш, туулуп-өскөн жер, Ата Мекен сыяктуу түшүнүктөрдү билебиз. Ал – эзелтен ата-бабабыз жашап өткөн жерди туюндурат.

Мамлекет үй-бүлөдөн куралган сымал, Ата Журт да ар бир адамдын туулуп-өскөн жеринен, башкача айтканда, кичи ата мекенинен түзүлөт.

Ар бириңер өз жериңердин чырпыгын ат кылып минип, түркүн гүлдөрүн терип, көпөлөгүн кууп чоңоюп жатасыңар. Көйкөлгөн көк шиберине оонап, түркүн куштарынын кубулжута сайраганына кулак төшөп, курсант болосуңар. Тоо-токоюна, ташына, жылдыздуу асманына суктанасыңар. Туулган жердин кымбаттыгын, асылдыгын айтып түгөтө албайсыңар! «Туулган жердин топурагы – алтын» – деп беке-ринен айтылбаса керек.

«Ата конуш» аталганы – сенин атаң да ошол жерден агарып-көгөргөн. Ата жолун баласы улантат, ошентип, муундардын өз ара байланышы үзүлбөйт.

Кыргыздарды Орто Азиядагы эң байыркы элдерден деп жүрүшөт. Аны тарыхтагы маалыматтар, далилдер ырастап келет. Ошол байыркы баатыр кыргыз элинин ыйык журту – аскасы асман тиреген касиеттүү Ала-Тоо!

Ак мөңгүлүү Ала-Тообуз көзгө сүйкүм, жүрөккө кымбат. Эзелтеден эле Ала-Тоого көз арткан душман көп болгон.

Бирок баатыр Манас бабабыз баш болуп, көптөгөн баатырларыбыз, жоокер кыргыз эли өз Ата Журту үчүн жан аябай салгылашып, сандаган жоонун күлүн көккө сапырган. Ата Журтун көздүн карегиндей сактап келишкен.

Душмандардын баскынчылык согуштарынын кесепетинен ар кандай тагдырга дуушар болгон кыргыз эли жыйырма жылдан бери эгемендүү эркин өлкө катары өз алдынча түтүн булата баштады.

Улуттук белгилери – Туу, Гимн жана Гербге ээ болду. Мамлекетибиз – Кыргыз Республикасы аталды. Эгемен Кыргыз Республикасында сексенге жакын ар түрдүү улуттун өкүлдөрү «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып» ынтымактуу жашап жатышат.

Адамдын бир гана Ата Мекени бар! Аны көздүн карегиндей ыйык сактап, сүйүп, даңазасын арттыруу – ар бирибиздин парзыбыз.

Ата Журтубуз эмне себептен Ала-Тоо аталып калган?

Кыргызстандын аймагынын көп бөлүгүн тоолор ээлеп турат. Бөксө тоолор жана улуу тоолор, башынан мөңгү кетпеген бийик тоо кыркалары алда кайдан шаңкайып көзгө көрүнөт. Айрым тоо чокулары жай мезгилинде күңгөй жагынан кары эригендиктен ала-телек тартып калат. Бир жери ак, бир жери кара. Ошол себептүү Ала-Тоо деп аталган.

Б. Асаналиев

күлүн көккө сапырган — жеңген, талкалаган
көздүн карегиндей сактап — этияттап сактап деген мааниде
күңгөй — күн тийген тарап

1. Ата Журт, ата конуш дегенди кандай түшүндүңөр?
2. Манас баатыр жөнүндө эмнелерди билесиңер? Айтып көргүлөчү.
3. Өлкөбүздүн кандай улуттук белгилери бар? Атап бергиле.
4. Ата Журтубуз эмне үчүн Ала-Тоо деп аталып калыптыр? Ошол жерин тексттен таап, дагы бир ирет үн чыгарып окугула.
5. Кыргыз жеринин кооздугу кандай экен? Сүрөттөп айтып көргүлөчү.

1. Өзүңөр жашаган айылыңар же шаарыңар тууралуу сүйлөп бергиле.
2. Макалдардын маанисин түшүнүп, жаттап алгыла:
«Ар кимдин туулган жери өзүнө кымбат».
«Ата Журтуң – алтын бешигиң».

ТУУЛГАН ЖЕР

Калтылдак көпүрөдөн өткөн соң солго бурулдук да, улам өр тарта жээктеп жүрүп кеттик. Кара-Суу буркан-шаркан күрүлдөп жатат. Туш-тарап жыш токой.

– Ой-и-ий... Ак-Жол!.. Карачы, Тилеген аке, Ак-Жол!.. – Сатыкул жадырап-жайнап, мен бул жерди биринчи жолу көрүп отургансып, колу менен жаңсап коюп, божурай берди. – Тигине, биздин там!.. Миңбай абамын тамы... Нуркулдардын тамы... Ой-и-ий... дагы эле турган турбайбы!.. Тилеген аке, бизчи... Нуркул экөөбүз тээтиги жерде ойноп жүрчү элек, дүмбүл бышырып жечү элек!..

– Нуркул азыр да бардыр, – деп койдум мен. – Бирок жүгөрү чабыкка эми кирди да. Дүмбүл жок.

– Биле-ем, – деди Сатыкул. – Биз, Нуркул экөөбүз жазында кайырмак салчу элек да!.. Ой-и-ий... ошондочу, Тилеген аке, чо-оң балык илинткенбиз. Анан түштө сууда өзүбүз балык болуп ойногондочу... Ой-и-ий, анда тим эле, сонун болчу да!..

Иреттүү бак-дарак, жээгине ак тал менен мырза терек кырка толгон, желге ыргалган көк камышы мол арыктар,

кертилип-кертилип тилкеленген огороддор, өйдө-ылдый кеткен ийри-буйру жолдор, камыш чатырлуу тепирейген-тепирейген ак тамдар жүрөгүндө сагынычы бар баланын көзүнө өз энесинин көзүндөй жылуу, сыйлуу көрүнүп кетти.

Сатыкулдун жүзү ушунчалык жадырады. Көздөрү бажырайып, кирпичи кылгырып, шаттык төктү. Ал мойнун созо улам обдула берип, Ак-Жол үстүнө кыдырата көз жүгүртүп, канаты болсо туулган жеринин үстүн жүз мерте, миң мерте чарк айланып чыкчудай. Ошондо да жарпы жазылбачудай, сагынычы басылбачудай!..

Муну байкап отуруп, менин оюм он талаа болду...

– Э, Сатыш, айылды сагындыңбы? – деп сурадым. Бала дагы эле Ак-Жол тараптан көзүн албай, акырын гана башын ийкегиледи:

– Ий-йи... Апамды Ак-Жолубузга кетели десем, болбойт... Күзүндө дейт... жүрө берет... А мен ыйлачу элем... Ошондочу... Тилеген аке... ошондо минтип ырдагам. Ырдап берейинби?

– Кана, ырдачы, Сатыш...

– Адырга чыккан жекенмин,
Аргымак минер бекемин...
Аргымак оозун чойдуруп,
О-ой, айлыма качан кетемин?..

Капталга чыккан жекенмин,
Караны минер бекемин...
Каранын оозун чойдуруп,
О-ой, калкыма качан кетемин?..

Эт-жүрөгүм элжиреп кетти. Баланы так көтөрүп ала коюп, бешенесинен өөп-өөп жибердим! Тели-теңтушун, агайын-тууганын, киндик каны тамган Ата Журтун учуп-күйүп самайт! Мындай тестиер бала баралына жетсе, бармак басым бир айыл эмес, мүлдө кыргызга пайдасы тийген, керегине жараган бир азамат чыгып жүрбөсүн?!

Бир аздан кийин ырыскы жыттуу өз туулган айылыбыз Ак-Жолубузга кирип бардык.

Т. Касымбеков

жекен – өсүмдүктүн аты

мүлдө – бүткүл

1. Сатыкул туулган айылын көргөндө кандай абалда болду? Ошол жерин чыгармадан таап, үн чыгарып көрктүү окугула.
2. Бала эмнелерди эстеди? Ал ушул кезге чейин каякта жүрдү деп ойлойсуңар?
3. Туулган жерин сагынган баланын ырынын маанисин кандай түшүндүңөр?
4. Силер да алыс бир жакка барганда туулган айылыңарды сагынган учуруңар болду беле? Сүйлөп бергиле.

Макалдардын маанисин чечмелеп, класста ой бөлүшкүлө.
«Ар кимдин туулган жери өзүнө ыйык».
«Туулган жердин топурагы – алтын».

ЭНЕ ЖАНА БЕЙИШТИН МӨМӨСҮ

(Уламыш)

Өткөн заманда бир кемпир-чал жашаптыр. Алардын жалгыз уулу болгон экен. Уулун жаңыдан эле үйлөнтүп, келиндин ысык чайын ичип, нанын жеп, сый көрүп отурар кезде карыя катуу ооруп калат. Көп өтпөй абышка көз жумду.

Мезгил зымырык куштай өтүп жатты. Кемпир карылыкка биротоло моюн сунуп, келин-уулунун колун карап отуруп калды. Келини өз убагында тамагын берсе берип, бербесе ачка калтыра турган болду. Кемпир көргөн күнүн уулуна айтайын дейт, бирок мерез кели-

ни уулун да кууруп-жеп, экөөнүн турмушуна зыяным тийип калбасын деп унчукпайт.

Кемпир бара-бара өңдөн азып, алдан тайып, сыртка кирип-чыга албай калды. Кошуналарына барып, ал-жайын сурашканга да алы келбеди. Кемпирдин акыбалын көргөнү келгендерди келини жактырбай, кагынып-силкине бергенинен улам кошуна-колондору да чочулап, кийинчерээк каттабай калышты.

1. Балдар, карыган энесине келин-уулунун камкордук көрбөй койгонуна кандай көз караштасыңар? Өз оюңарды айтып көргүлөчү.
2. Эненин акыбалы мындан ары кандай болот деп ойлойсуңар?

Ошентип, кемпир ооруга чалдыгып, төшөккө жатып калат. Дагы эле уулунан келининин кылыгын жашырып, ал жөнүндө жаман сөз айтмак тургай, кайра мактап, бул кесел өзүнүн карылыгынын кесепети экенин айтат. Акыры ал ушул тагдырына моюн сунуп, эмнеси болсо да уулунун турмушу бузулбаса экен, – деп Кудайдан тилейт.

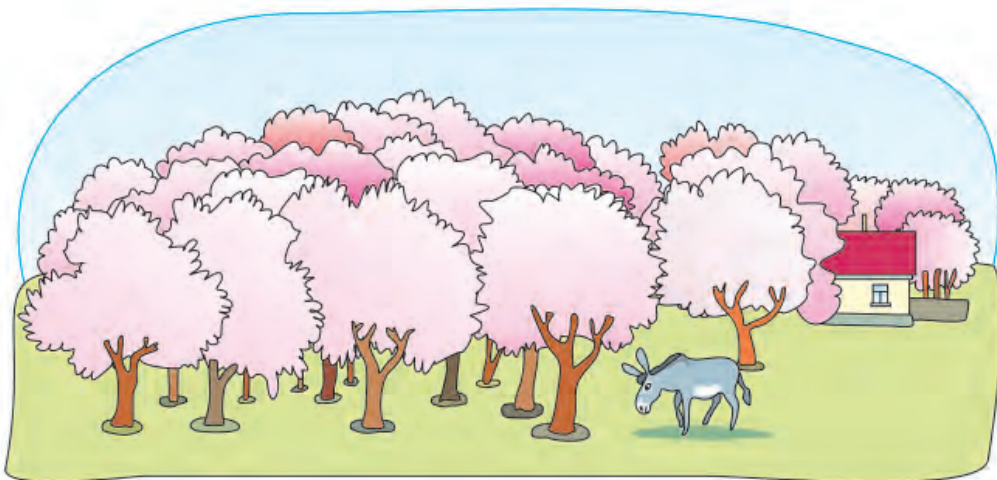
Бир күнү кемпир төшөгүндө жатып, жамынчысын оңдоюп деп колун сунса, тарамыштуу териси шалбырай түшкөн, тамырлары көөп кеткен арык манжаларына катуу бир нерсе урунат, оозуна салса, даамы ширин нерсе экен. Чайнап жегенге тиш кайда? Эрдин кемшендетип, соруп жатты.

Ошол түнү анын ичер суусу, көрөр күнү түгөнүп, о дүйнө кете берет. Кемпирди жээк-жааттары, тууган-туушкандары аруу жууп, сөөгүн жерге беришет. Бүт арманы, таарынычы, кубанычы кемпирдин өзү менен кошо кетет.

Арадан бир нече жыл өткөн соң, жаз алды менен кемпир коюлган мүрзөдөн бир жашыл көчөт өнүп чыгат. Көрсө, карыган эненин оозунда кеткен жемиштин данеги жарылып, көктөп, мүрзөнүн топурагын жарып чыккан экен. Ал кийин чоң даракка айланат. Анан жыл сайын шагы ийилген мөмөсүн адамдарга тартуулап, ошо тирүү кезинде көкүрөгү арманга толтура кеткен кемпирге сооп алып келет.

Мүрзөдөн өсүп чыккан бейиштин мөмөсүн көргөн эл аны өрүк деп атай башташат. Жыл сайын эзилген мөмөсүн жеп, анын керемет ширин даамы эле эмес, дарылык касиети да бар экени билинип, кийин далай жерге кабары жетет. Анан ал жемиш көп ооруларга дабаа, дары катары колдонгонун билгендер данектерин алып, короолоруна эгип, көчөттөрүн өстүрө баштайт.

Жаздын мээрим чачкан күндөрүндө апакай гүлдөрүн тегиз ачкан өрүкзарлуу Баткен аймагы, көңүл кушун көкөлөтсө, жайкысын береке чачкан токчулуктун асыл мөмөсүн берип, бүгүнкү күнгө дейре элге ырыскы болуп келет.

Бул уламыш Баткен чөлкөмүндө илгертен бери атадан уулга, энеден кызга айтылып келаткан мурас экен.

Б. Абдухамидова

мерез — таш боор, мээримсиз
дабаа — дары

1. Карыган кайненесине келини кандай мамиле жасады? Ал туурабы?
2. Бул жөнүндө уулу билдиби? Ал эмне кылышы керек эле деп ойлойсуңар?
3. Мүрзөдөн кантип өрүктүн көчөтү өнүп чыкты? Ошол жерин тексттен таап окугула.
4. Өрүктү эмне үчүн бейиштин мөмөсү деп атап калышыптыр? Ал кайсы жакта өсөрүн билип алгыла.
5. Силер жашаган аймакта эмнелер өсөрүн билесиңерби? Айтып көргүлөчү.

1. Ата-энеге кандай мамиле, сый-урмат көрсөтүү керектиги жөнүндө өз ара ой бөлүшкүлө.
2. Макалдын маанисин түшүнүп, жаттап алгыла.
«Ким ата-энесине кандай сый-урмат көрсөтсө, өз балдарынан ошону көрөт».
«Эне сыйлаган элге жагат, ата сыйлаган абийир алат».

КУЛБӨЙ ТУРГАН ЖОРУКПУ?

АЛА КЕЛИҢИЗЧИ?

Үйдө үч күндөн бери электр жарыгы жок. Электри жок шаарда кандай жашоо болмок? Үйдү жылыткан да, тамакты бышырган да, үйдүн жарыгы да ошол эмеспи. Байсал эртең менен жумушка жөнөгөнү жатканда:

— Базарга кайрылып, үйгө күрүч ала келесиңби? — деди аялы.

- Макул, – деди Байсал.
- Аны угуп, Элнура минтет:
- Ата, жумушуңуздан свет ала келиңизчи... Антпесеңиз күрүчтү жей албаймын.

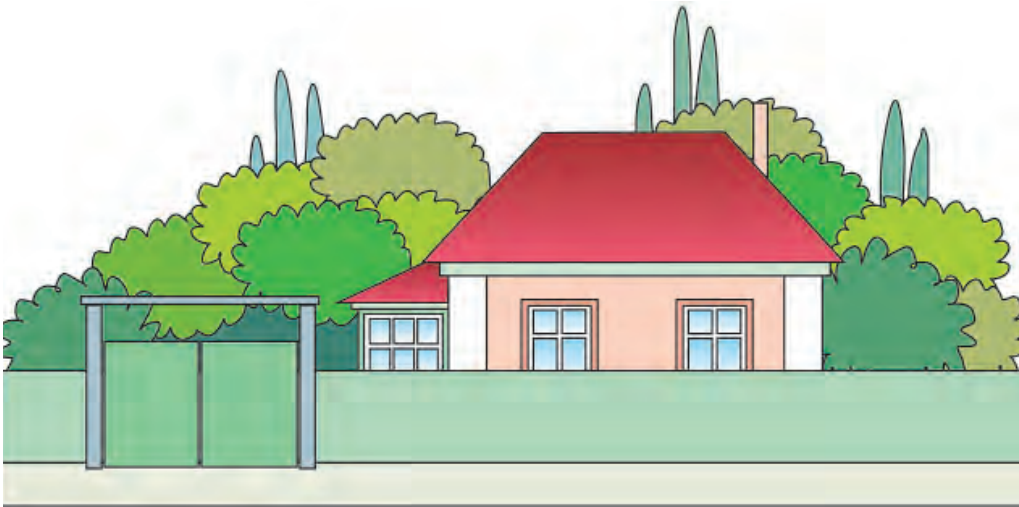
«Байчечекей» журналынан

ЭРЛАНДЫН ҮЙ ДАРЕГИ

Эрлан таякесинен суранды:

- Максат таяке, биздин үйүбүзгө да барып, конок болуп кетиңизчи.
- А мен силердин үйүңөрдү таба аламбы? – таякеси жээнин сынап карады.
- Ооба да. Оңой эле табасыз. Бекзат досумдун үйүнүн жанындагы жашыл дарбазалуу үй биздики, – деп түшүндүрө сүйлөдү Эрлан.
- А Бекзат досундун үйүн кандай табам?
- Алардын үйү биздин эле үйүбүздүн жанында турбайбы.

«Байчечекей» журналынан

АПЕНДИ ЖАНА ЭШЕК

Апендинин эшеги жоголуп кетиптир. Ал абдан кайгырды. Кишилер ага көңүл айтышып:

– Кейип-кепчип эмне кыласың, өзүң аман болсоң болду, дагы башкасын сатып аларсың, – дешти.

– Туура айтасыңар! Ошол эшекке минип турбаганым жакшы болгон экен, болбосо аны менен кошо өзүм да жоголуп кетмек элем! – деп жооп бериптир Апенди.

Кишилер анын бул айтканына күлүп калышат. Анда Апендинин ачуусу келип:

– Менин башыма ушунчалык кайгы түшүп турса, силер эмнеге шылдың кыласыңар? Ай, силер...

Эл баягыдан да катуу күлөт. Ыза болгон Апенди андан бетер ачууланып:

– О, Кудай, бул элди өз-өз эшегине мингизип, кайдадыр бир жакка кетирип жана ошол жактан эшек-пешеги менен жоголгондой кылагөр! – деген экен.

«Байчечекей» журналынан

1. Кайсы окуя өзгөчө күлкүлүү экен? Эмне үчүн?
2. Эрлан таякесине үйүнүн дарегин туура айттыбы? Силер өз даректериңерди айтып көргүлөчү.
3. Апенди эмне үчүн катуу ыза болду? Эл эмне үчүн күлүп жи-
бришти?

Өзүңөр да ушул сыяктуу күлкүлүү окуялардан таап келип,
класста айтып бергиле.

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. Ата Мекен дегенди кандай түшүндүңөр? Ал тууралуу кан-
дай чыгармаларды окуганыңарды атап бергиле.
2. Бул ыр кимге таандык? Аны кайсы чыгармадан окудуңар
эле?

Адырга чыккан жекенмин,
Аргымак минер бекемин...
Аргымак оозун чойдуруп,
О-ой, айылыма качан кетемин?..

3. Мекен тууралуу кандай макалдарды билесиңер? Айтып
бергиле жана алардын маанисин чечмелегиле.
4. Ата-эне, Мекен – баарынан ыйык. Аларга байла-
ныштуу окуган чыгармаларыңар тууралуу эмнелер эси-
ңерде калды? Ой бөлүшкүлө.
5. Өрүк жөнүндөгү уламышты окудуңар. Бул жемиш каякта
өсөт экен? Силер жакта кандай мөмө-жемиштер өсөт?
Атап бергиле.
6. Үй дарегин Эрлан кантип түшүндүрдү? Силер өзүңөр жа-
шаган жердин дарегин айтып көргүлөчү.

ЭР ЭМГЕГИН ЖЕР ЖЕБЕЙТ

Балдар, «Эр эмгегин жер жебейт» деген макалды уктуңар беле. Анын мааниси мындайча: адам баласы канчалык эмгек кылса, анын үзүрүн өзү, бала-чакасы, эли-журту көрөт. Ак эмгектин акыбети аларга ырыскы болуп кайтат. Ал үчүн эмгектен качпаш керек, жалкоолукту ташташ керек.

Төмөндөгү чыгармалардан силер эмгек, ырыскы, эмгекчилдик жөнүндөгү жакшы сабактарды аласыңар. Анда эмесе, келгиле, жомок, аңгеме, ырларды чогуу окуйлу.

КОҢУР КҮЗ

Буркурап согуп күзгү жел,
Буудайдын башын жайкаган.
Тамаша, эмгек, береке,
Талаанын бети жайнаган.

Балкыган ысык жай менен
Балапан өсүп жетилди.
Энеси менен кошо оттоп,
Ээлигип кулун секирди.

Бупбуурул тартып Ала-Тоо,
Булутка башы сайылган.
Сапсары болгон жалбырак
Самсаалап түшөт кайыңдан.
Коюнга батпай береке,
Коңур күз артык баарынан.

Алып келдин, коңур күз,
Айлыма эмгек жыргалын.
Ала-Тоодой заңкайып,
Кызылга толду кырманым.

М. Алыбаев

кызылга — данга

1. Күз мезгили ырда кандай сүрөттөлүптүр? Ошол саптарды таап, көркөм окугула.
2. Күз мезгили эмнеси менен артык деп ойлойсуңар?
3. «Кызылга толду кырманым» дегенди кандай түшүндүңөр?
4. «Жазда кылган эмгегиң күзүндө билинет» дегендин маанисин кандай түшүнөсүңөр? Оюңарды айтып бергиле.
5. Өз байкооңор менен күз мезгилин сүрөттөп айтып көргүлө.

Табышмактардын жандырмагын тапкыла.

Айлана бүт алтын түс
Айтчы, билсең? Ал... (к..)

Чылбыры бар, жүгөнү жок,
Жетелеп адам жүргөнү жок.
Эти семиз, жону жок,
Териси калың, жүнү жок. (к..н)

КУМУРСКА МЕНЕН ЖАЛКОО

(Жомок)

Бар экен, жок экен, ач экен, ток экен, илгери бир Жата-лак деген жалкоо адам жашаган экен. Аны бир ишке жумшаса эле:

– Оф, Кудайдын күнү кумдан көп, эртең бүтүрөм! – деп салкын жерге жатып алып, уйку-соонун ортосунда күнүн өткөрөт.

Ошондой күндөрдүн биринде эмне кыларын билбей, кумурсканын бирин сөөмөйү менен тосуп:

– Эй, кумурска, эмнеге башың чоң? – дейт.

– Башымда акыл бар, – дейт кумурска жалкоонун жол тоскон сөөмөйүнөн ашып баратып.

– А эмнеге белиң ичке? – дейт кайра.

– Көп иштеп, аз жейм, – дейт экен сөөмөйүн айланып баратып.

– Буттарың неге тартагай?

– Тынбай иштеп, эмгек кылам. Күн менен жарышам, өмүр менен жарышам.

Жалкоо таң калат: «Бул кумурскалар акыл менен идиректи, кубат менен чыдамды кайдан алат? Күн менен жарышып, жашоонун кайсы сырларын издейт экен сурайынчы», – дейт да көрүнгөн чөптүн түбүн аңтарып, кумурсканы издейт.

– Уф, кумурскабай, сени издей берип, аябай чарчадым. Жанагы өзүң айткан акыл-идиректи, кубат менен чыдамды каяктан аласың?

– Аны сенин жаныңда отуруп түшүндүрө албайм. Чындап билгиң келсе мени менен кошо жүр, – дейт кумурска.

Жалкоо макул болуп, тогуз айлык наристедей төрт аяктап жөрмөлөп ээрчип жөнөйт. Кумурска алдынан жолуккан ар бир чөпкө токтоп:

– Биз мына бул чөптү «Кубат чөп» дейбиз. Ал жаз алды менен эң эрте чыгат. Он беш күндө эле бышат. Кышы менен чээнде жатып алсыраган курт-кумурска анын уругун жесе, кубат алат. Ал эми бул чөптү «Жыпар чөп» дейбиз. Бул болсо «Сүт чөп». Анын уругу жумшак жана даамдуу келип, жумурткадан жаңы чыккан чимелилерге жагымдуу тамак. А бул калдайган чоң жалбыракты «Соргок» дейбиз. Себеби сууга тойбойт. Жамгырдын суусун калдайган жалбырактары менен тосуп алып, өз тамырына куя берет. Өзү өскөн жерге башка чөптөрдү өстүрбөйт. Мунун сөңгөгүндө дайыма суу көп болгондуктан, кургакчыл айларда биз суусунубузду ушул Соргоктон кандырабыз. Эми мына булар жөнүндө айтсам: – Бул «Тамак чөп», муну «Кышкы чөп», тиги «Мээр чөп» деп, ар бир чөптүн өзүнө жараша мүнөзүн, дарылык касиеттерин айтып отурат.

Кырк күндөн кийин жалкоонун башына да акыл-идирек пайда болуп, дардайган курсагы тартылып, белине чыдам менен кубат орнойт. Солдоюп жатчу буттары күн менен кошо жарышка чыгып, күн дем алмайынча өзү да дем албай, үрөн эгип, бак тигип, эмгекчил досунан үйрөнгөн дары чөптөрдү жыйнап, сыркоо адамдарды айыктырып, эл урматтаган кадыр-барктуу адам болуп калган экен.

Т. Абыкеев

сыркоо – оорулуу

1. Кумурска өзү жөнүндө эмнелерди айтып берди?
2. Жалкоо эмнеге таң калды?
3. Кумурсканын «Күн менен жарышам, өмүр менен жарышам» дегенине кандай түшүндүңөр?
4. Кумурска кандай чөптөрдүн аттарын атады? Алардын аттарын атап бергиле.
5. Жалкоо кантип эл урматтаган кадыр-барктуу адам болуп калды?

1. Жомокту ролдорго бөлүштүрүп окугула.
2. Төмөнкү макалдардын маанисин чогуу чечмелеп, түшүнүп алгыла.
«Эмгек – ар кандай дарттын дабасы, эмгектен өткөн ырыс жок».
«Мээнеткеч адам кичине болсо да чоң күч, анын колунан бардыгы келет».

НАН

Нан дасторкондон орун алганча кыйла жолду басып өттү, эчен түйшүктүү эмгекти талап кылды.

Адамдар, адегенде, трактор менен жерди айдашып, үрөн себишти, малалашты. Жердин нымынан, суунун күчүнөн улам үрөн көйкөлүп өсүп чыкты. Жа-

шыл сабактар бара-бара бой керип, баш алды. Буудайдан мол түшүм алуу үчүн дыйкандар убагында жер семирткичтер менен азыктандырып, сугарып турушту. Андан соң бышып жетилди. Ошентип, аларды адам ак эмгеги, маңдай тери менен өстүрдү.

Жаз жарышын күз күрөшү улантты. Саргара бышкан буудайдын бир да данын коромжуга учуратпай жыйнап алуу мезгили келип, нан жыттанган талааларга комбайндар, машиналар жыйым-теримге чыгышты. Көз жоосун алып ыргалган буудайларды комбайндар күнү-түнү чаап-оруп, жыйнап, данын бастырды. Басылган дан машиналар менен кырманга жеткирилди. Тегирменге түшүп, ун тартылды. Ундан жыты буркураган ар кандай нандар жасалып, дасторконго коюлду.

Ошентип, нан дасторконго келип жеткиче адамдын бир топ эмгегинен улам кыйла жолду басып өттү.

Ошондуктан, адамдын күч эмгегинен, маңдай теринен жасалган асыл нанды урматтоо, ыгы жок ысырап кылбоо, сарамжалдуу пайдалануу – ар бир адамдын ыйык парзы, анткени нан – баарынан улук. Ансыз жашоо кыйын.

Бардык эле тамак-аш – жашоо булагы. Бирок анын ичинде нан өзгөчө орунду ээлейт. Нандын бир күн жок болушун көз алдыга элестетип көргүлөчү. Ошондуктан эл: «Нан – баарынан улук», – деп бекеринен айткан эмес.

«Кырчын» журналынан

коромжуга – ашыкча чыгымга

1. «Нан – баарынан улук» дегенди силер кандай түшүндүңөр?
2. Эмгекчил дыйкандардын буудайдын бышып жетилишине чейинки эмгеги тууралуу эмнелерди билдиңер? Айтып бергиле.
3. Дасторконго коюлган нан адамдардын канчалаган эмгеги менен жаралганын билдиңерби? Санап көргүлөчү.

1. Төмөнкү макалдардын бул чыгармага кайсынысы туура келет? Маанисин чогуу чечмелеп, түшүнүп алгыла.
«Эмгекчинин ажары – күн чыккандан,
Жалкоонун кубанычы – күн баткандан».
«Арпа, буудай аш экен, алтын, күмүш таш экен».

БАБА ДЫЙКАН

Сары талаа түзүндө,
Буудай бышат күзүндө.
Жер ширеси данында,
Күн иреңи жүзүндө.

Ал буудайга эгедер,
Баба дыйкан дегендер.
Ардакташат аларды
Ак нанынан жегендер.

Бул дүйнөдө Жер улук,
Жерди иштеткен эл улук.
Элин баккан нан менен
Баба дыйкан эр улук.

К. Жуманазаров

иреңи – өңү
эгедер – ээси

1. Ырды жаттап алгыла.

ЖАЛКОО

Бир киши тоого чыгып, отун алмакчы болот. Кечке дейре жеткидей тамак-ашты аялына мыктылап даярдатып, балта, чот, аркан алып, таң атары менен үйүнөн чыгат. Күшүлдөп-бышылдап бийик тоонун башына чыгып, бир аз эс алууну туура көрүп, көк шибер чөпкө жамбаштай кетет. Топ-топ өскөн карагандарды көз нуру менен санай баштайт: «Ал караган бир боо, бул караган бир боо». Ошентип, жүз боого жеткире санап, көңүлү жайдарыланат. «Кой эми, оозум менен орок орбоюн, карагандарды эртелеп чаап алайын, – деп ордуна козголот. – Күн төбөгө тийип келатыптыр. Түш болгон тура. Түштөнүп алайын. Күн болсо узун. Кечке дейре эки жүз боо караган-отун алыш деген эмне?!»

Аялы белендеп берген тамак-ашын майда чайнап, ныктап жейт. Курсагы тойгондон кийин көңүлү жумушту каалабай, кайра жамбаштай калып, карагандарды санай баштайт: «Ал караган бир боо, бул караган бир боо». Санагы эки жүзгө жетип кетет. Айлана күүгүмдөнө баштаганда эсине келет. «Ка-ап, кеч кирип кеткен тура. А мейли, эртең деле күн бар го», – деп балта, чот, арканын көтөрүп, алган бир боо отуну жок (санагында эки жүз), кечки даамдуу тамакты ойлоп, шилекейин жутуп, үйүн көздөй шаша жөнөйт. Бул адаты күндө кайталана берет.

Ушундан улам бул лакап бүгүнкүсүн эртеңге, эртеңкисин бүрсүгүнгө калтырган жалкоолорго карата айтылып келе жатат экен.

«Кырчын» журналынан

караган – адырда өскөн майда бадал

1. Караган отун алуу үчүн киши кандай камылга көрөт экен?
2. Кыялында эле тоону томкоруп отура бериш туурабы? Бул кишиге кандай кеңеш айтар элеңер?
3. Бүгүнкү ишти эртеңкиге, эртеңкини бүрсүгүнкүгө калтыруу туурабы? Өз оюңарды айтып көргүлөчү.

1. Жалкоо кишинин караган отунду санаган жерин чыгармадан таап, үн чыгарып окугула.
2. Макалдардын маанисин түшүнүп, жаттап алгыла.
«Эси жоктун эртеңи түгөнбөйт».
«Оозуң менен орок орбо».

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. «Эр эмгегин жер жебейт» деген макалдын маанисин кандай түшүндүңөр?
2. Эмгек тууралуу дагы кандай макалдарды билесиңер? Айтып бергиле.
3. Жаз, жай мезгилдеринде жасаган эмгегибиздин жыйынтыгын качан көрөт экенбиз?
4. Кумурска жалкоо адамды кантип оң жолго салды? Оюңарды айткыла.
5. Нан дасторконго кандай эмгектердин натыйжасында келет экен? Санап көргүлөчү.
6. Эмне үчүн нан баарынан ыйык?
7. Жалкоо адам кантип күн кечирет? Ага өз бааңарды берип, ой бөлүшкүлө.

ЖАРАТЫЛЫШТЫ КОРГОО – МЕКЕНДИ КОРГОО

ДАРАК ҮЙЛАЙБЫ?

Балдар, дарактар үйлашы мүмкүнбү? А канаттууларчы? Жаныбарларчы? Өз оюңарды айтып көргүлөчү.

Марат ташмылтык жасаганга ылайык ачакей бутак издеп жүрүп, аны үйдүн тушундагы ак кайыңдын төмөнкү бутагынан тапты. Чөнтөгүнөн макисин алып чыгып, ачакейди кесип алды. Кайыңдын түбүнө отуруп, анын кабыгын тазалады. Ошол кезде колуна тамчы «тып» этип тамды. Марат өйдө жакты карады. Асман ачык эле. Ишин кайра улантты. Көп узабай колуна экинчи ирет тамды. Ошондо ордуна туруп, «Кайдан таамп атты болду экен?» дегендей, өйдө жакты карай баштады. Ана, тамчы эми бетине тамды. Көрсө, алиги бутагы кыйылган

жерден сызылып суу чыгып жатыптыр.

Марат буга аң-таң калды. Ал тамчыны үйүнө келгенден кийин да унута албады. Бул жөнүндө атасына да айтты. А атасы ойлонуп калды.

– Жер бетинде көгөрүп турган өсүмдүктүн баары адамдар сыяктуу эле тирүү, – деди ал кыйладан кийин. – Аларды сындырсаң, кыйсаң эти ооруйт, жабыркайт, кыйналат.

Марат атасына таңгала карады:

– Чын элеби?

– Тиги тамчы бекер тамды дейсиңби, уулум? – деп сөзүн улантты атасы. – Ал жөнөкөй тамчы эмес, кайыңдын көз жашы го? Балким, кесилген жеринин ооруганына чыдабай, үйлап жаткан чыгар...

«Кырчын» журналынан

1. Марат кантип ташмылтык жасады? Анын максаты эмне эле?
2. Ак кайыңдын кыйылган бутагынан тамган тамчы жөнүндө айтып, бала атасынан кандай жооп укту?
3. Силер кандай ойлойсуңар, чын эле дарак ыйладыбы?
4. Марат эми эмне кылат деп ойлойсуңар? Чыгарманын окуясын андан ары өзүңөр уланткыла.

1. Силер да Марат сыяктуу табиятка зыян келтирген жок белеңер? Класста ой бөлүшүүгө даярдангыла.
2. Аталардын сөзүнүн маанисин талдап, чогуу ой бөлүшкүлө.
«Көк чөптү үзбө, боюң өспөй калат».
«Жаш бутакты сындырба, убал болот. Сен дагы ошол бутактай жашсың».
«Булакты булгаба, ак ниет адам тазалыкты булгабайт».
«Кумурсканын уюгун бузба, чымчыктын уясын бузба, сенин да үйүң бузулат».

Балдар, айлана-чөйрөгө көрк берип турган гүлдөр, бак-дарактар, жашыл тулаң чөптөр – баары тең жаратылыш, тирүүлүк экенин унутпагыла.

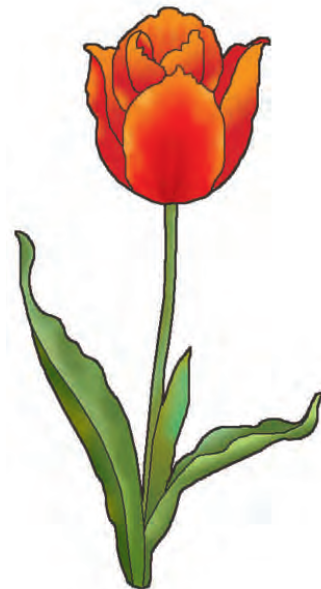
Төмөндө силердин досуңар Берметтин ырын окугула жана өзүңөр да ушул сыяктуу ыр жазып көргүлө.

ЖООГАЗЫН

Жаратылыш жапжашыл,
Көңүлүңдү көтөрөт.
Жаз мезгилде айлана
Кооздукка бөлөнөт.

Жоогазындар жадырап,
Баары тегиз гүлдөптүр.
Сулуулук берип тоолорго,
Айлананы түрдөптүр.

Таазим кылып ийилип,
Жыттап көрдүм акырын.

Кандай кооз гүлдөр – деп,
Жакшы көрдүм баарысын.

Үзгөнүм жок бир дагы,
Соолуп калат себеби.
Гүлдөп турса ар дайым
Бизге тиет кереги.

Тентек балдар шоктонуп,
Тепсеп, үзүп салбасын.
Жоогазындай көп гүлдөр,
Көпкө чейин жашасын.

Жолдошбай кызы Бермет

1. Ыр эмне жөнүндө экен?
2. Эмне үчүн Бермет: «Гүлдөрдү үзгөнүм жок» – дейт? Аларга кандай кам көрүү керек экен?
3. Силер жаратылышка кандай мамиле жасайсыңар? Өз оюңарды айтып бергиле.

Ырды жаттап алгыла.

БАЛАПАН

Чыгармада балапанга байланышкан кандай окуя баяндалат деп ойлойсуңар?

I

Камчыбек экөөбүз токойду аралап баратканыбызда менин бутумдун алдынан ак чымчык «бырп» этип уча качты. Анын артынан экинчиси учуп, туура туштагы бадалга барып конуп калды. Экөө тең куйруктарын сороңдотуп, тынчы кетип, «чыйк-чыйк» үн катышат. Биз улам алга баскан сайын чебеленип чырылдашат. Улам бир бадалдын бутагына коно калып, кайра учуп, биздин үстүбүздөн чарк айланышат.

«Буларга эмне болуп кетти?» – деп биз эки жагыбызды абайлап карап бараттык. Камчыбек болсо:

– Түлкүнү көрө коюп коркуп жүрүшпөсүн? – дейт.

Мен анын суроосуна жооп бербей, тек гана:

– Алдыңды абайлап бас, – дедим.

Аңгыча Камчыбек:

– Балапан экен! – деп эңкейип карай калды. Мен да аны көрө койдум. Чөптүн арасында темир канат болоюн деп калган сары ооз балапан буттарын тарбайтып, чыйылдап жаткан экен. Камчыбек аны оң колу менен жерден ала коюп, сол алаканына салды эле, эне-атасы аны көрүп, ызылдап-тызылдаган бойдон биздин үстүбүздөн кайкып учуп жатышты. Алардын минтпеске айланы барбы, балапаныбызга тийбегиле деп жатканы да...

Биздин жардам кылалы дегенибизге түшүнбөй, ары-бери чебелектеп учуп жүргөн чымчыктын бирөө Камчыбекти канаты менен башка кагып өттү.

– Булар жинди го!.. Мен силердин балапандарыңарга зыян кылайын дегеним жок.

– Биз силерге жардам берели деп жатабыз. Жардам бербей, өлтүрүп коё турган душманыңар эмеспиз!.. Силердин андай душманыңар аз эмес, билебиз...

– Түлкү да жеп коёт, – деди Камчыбек аларга нааразы болгондой.

– Албетте. Бирок түлкүдөн башкасы деле толуп жатат.

– Багып албайбызбы? – деди Камчыбек мага карап. Анын көздөрүнөн балапанды аёо сезими көрүнүп турду. Бирок ал мындай балапанды багып чоңойтуш эмне деген түйшүк экенин, же такыр мүмкүн эмес экенин түшүнбөйт окшойт.

– Жок, – дедим мен. – Мунун уясын издеп таап, ошого салып коюшубуз керек. Уясы ушул эле жерде, издейли...

Камчыбек дарактардын, бадалдардын башын карап, ары-бери элеңдейт. Анан калса ар бир бадал уядан куру эмес. Мунун кайсы уядан түшкөнүн билиш да кыйын болду.

1. Чымчыктардын алгачкы абалы кандай сүрөттөлүптүр?
2. Балдардын жардам кылалы дегенин чымчыктар билишти-би? Муну эмнеден улам байкадыңар?
3. Алар балапанды эмне үчүн багып алышпады?

II

Балапан жакын эле жердеги уялардын биринен болуу керек деп, абайлап көз чаптырып жаттым. Аңгыча бир уянын оозунан чыйпылдап жаткан эки балапандын башын байкагандай болдум. Ошол уяга баягы ак каш чымчыктардын бири коно калып жатканын көрүп калдык. Демек, бул балапан, сөзсүз, ошол уядан кулап түшкөн...

Камчыбек балапанды этияттык менен чөнтөгүнө салды да, даракка жармашып чыга баштады. Чымчыктар болсо жаналакетке түшүп чебелене беришти. Канаттарын дрилдетип, Камчыбекти тегерене учуп жатышты.

Камчыбек балапанды уясына жайгаштырып, кайра түшүп келди. Ошондон кийин гана ак каш чымчыктардын жаны тынып, тымтырс болуп калышты. Биз да балапанды өз дарегинен жаңылбай, туура жайгаштырып койгону-бузга бекем ишендик. Аңгыча булардын ата-энелери уяга ого бетер жакындап отура калышты эле, балапандардын баарысы моюн-

дарын созуп, жабыла чыйпылдап жиберешти. Ошондо уянын ээлери түгөл чогулгандай болуп, бизге кандайдыр бир кубанарлык көрүнүш элестеле түштү.

Д. Сулайманов

1. Балапандардын кайсы уядан түшкөнүн балдар кантип билишти?
2. Алардын ордунда сен болсоң эмне кылат элең?
3. Силер да канаттуу досторуңарга жардам бересиңерби? Кантип?

Табышмактын жандырмагын тапкыла, өзүңөр да табышмактардан таап келгиле.

Кичинекей ак сандык,
Оозу-мурду жок сандык.
Убактысы жеткенде,
Ичинен чыгат бир жандык. (Ж.....а)

БАЛА ЖАНА АК КУУЛАР

Бала:

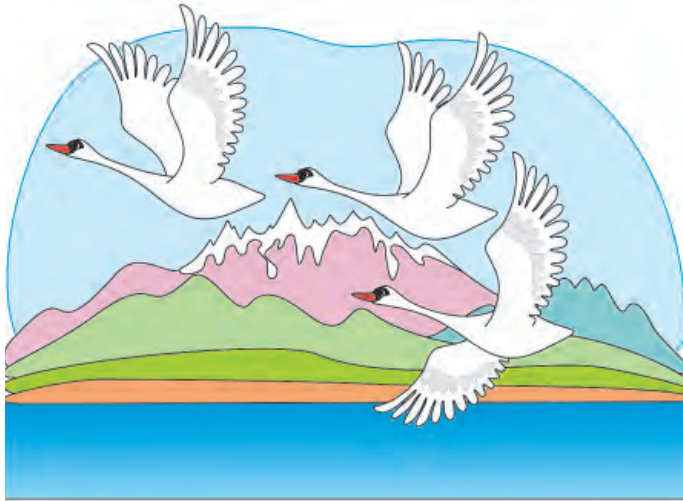
— Ай, ак куулар, ак куулар,
Асман, көлдө шат курар.
Барбы сүйгөн ишиңер,
Барбы өнөр күчүңөр,
Баркын билип жактырар?

Ак куулар:

— Көлдө учуп каркылдап,
Күнгө канат жаркылдап,
Ала-Тоодо айланып,
Ага тагдыр байланып,
Ак сүйүүбүз артылмак.

Бала:

— Ай, ак куулар, ак куулар,
Айдың-Көлдү карк кылар.
Учар түрүң белеңдеп,
Кээде коркуп элеңдеп,
Кетет неге шаштыңар?

Ак куулар:

– Айрым тентек мергендер,
Арбайган ач чеңгелдер,
Аңдып бизди келет – деп,
Ак куу канын төгөт – деп,
Үрөй учуп ошондон,
Үрпөйүңкү жүдөйбүз.
Аяп бизди адамзат,
Атпаса экен деп тилейбиз.

Бала:

– Ай, ак куулар, ак куулар,
Адам сыйын жактырар.
Алыс учуп кетпечи,
Айдың-Көлдү беттечи.
Кышта жылуу ойнотуп,
Жайда көлдү бойлотуп,
Дос болоюн сен менен,
Дос бол дүйнө эли менен!

И. Исаков

1. Балдар, силер билесиңерби, ак куулар каякта жашашат?
2. Алар эмне үчүн: «Тагдырыбыз Ала-Тоого байланган» – деп жатышат? Аны кандай түшүндүрө?
3. Ак куулар кимдерден коркушат экен? Эмне үчүн?
4. Баланын ак куулар менен дос болоюн дегени силерге жактыбы? Силер эмне дээр элеңер?

«Жаратылышты кантип коргоо керек?» деген темада өз оюңарды айтып берүүгө даярданып келгиле.

МЭЭРИМДҮҮ КАНАТТУУЛАР

Канаттуунун уясы касиеттүү көрүнүп, менин ага кызыкканымды билип, энем ар дайым эскертет:

– Уяга колунду тийгизбей жүр. Энеси жумурткасын баспай коёт.

Энемдин ушундай кебинен улам уя мага ого бетер касиеттүү көрүнчү. Бирок аны көрүү оңой эмес эле. Кашаттагы кара чыйырчык уялаган жарга көп барамын. Алар чочубасын деп шыбыш чыгарбай сак басамын. Алыстан туруп, жар боорундагы кол баткыдай оюктарды ичимден санаймын. Себеби ар бир оюк өзүнчө уя. Мына, уялардын бири бүтөлдүбү, же бузулдубу, же чыйырчык таштап кеттиби деген ой келет. Көрсө, мен жөн эле чочулайт экенмин. Четтен кырсык болбосо жар боорундагы уя бузулбайт тура.

Бир жолу обочодон абайлап турганымда четки уядан чыйырчык учуп чыкты. Ошол замат так төбөмдөн «шуу» эткен коркунучтуу дабыш угула калды. Кайдан-жайдан жетип келген ителги чыйырчыкты «шап» илип алып, туура жакка зыпылдай учту. Азыр эле уясынан чыккан чыйырчык тырмактуунун чеңгелинде калды.

Эми балапандары чыкпай калат деп, үйгө ыйлагыдай болуп келдим.

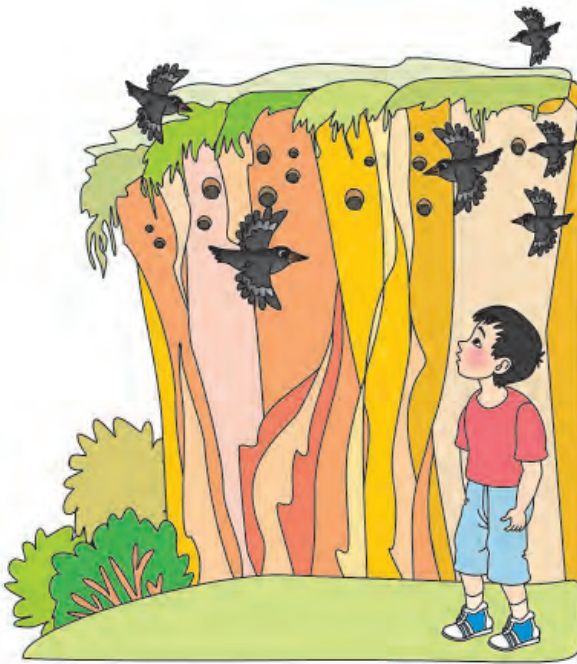

Силердин оюңар боюнча окуя мындан ары кандай уланат? Эмне үчүн?

Аянычтуу окуяны угуп, энем мени сооротту:

– Тырмактууга чыйырчык жем, азуулууга чаарчык жем. Тагдыр ошондой, балам. Эми анын уясын басып, балапанын чыгарчусу бардыр.

Көп кечикпей мен жарга келдим. Уя баскан чыйырчыктын төбөсү, же тумшугу көрүнчү мурда. Азыр да четки уядан ошондой тумшукту көрүп, кубанып кеттим. Энем: «Басып чыгарчусу бардыр», – дебеди беле. Чын эле,

жетим уяда чыйырчык бөжүйт. Кантсе да эне чыйырчыктын түгөйү го.

Ошол замат үйгө келип, көргөнүмдү энеме айттым. Уяны бөтөн чыйырчык басып калганына энем да кубанды:

– Ал – түгөйү тура. Жалгыз калган кургур жемден куруйт эми.

Мен да чыйырчыкка кантип жем берүүнүн аргасын ойлодум. Өз колумдан келер эместей. Бир айылдын бал-

дары кеңешип, ошол уяга жеткидей укуруктун учуна калай челекче бекиттик. Ага көпөлөк, курт, чымын салдык. Анан аны жар бооруна тикесинен жөлөп койдук.

Албетте, биз койгон жем чыйырчыкка азык болду дечи. Күндөр өткөн соң, уянын четинен сары ооз балапандар көрүнгөн кезде кызык окуя болду. Билбейм, биз койгон жем жетпей жаттыбы, айтор, уядагы чыйырчыкка башкалары жардам этишкени байкалды. Бири кетсе, бири жем тиштеп келип, уядагы сары ооздорго берет.

Бул күйүмдүүлүктү укканда, чоң кишилер да таң калышты. Анан:

– Башына оордук келгенде, биз кишилер ушул чыйырчыкчалык жардам этебизби? Ар кимибиз өз-өз түйшүгүбүз менен убара болуп, күйүмдүүлүк да эстен чыгат. Эмне, тигил чыйырчыктардын өз түйшүгү жок бекен!? Тырмактуулар кол салат ал бечараларга. Оор күндөрү жем табылбай калат.

А күйүмдүүлүктү ушул чыйырчыктардан үйрөнсөкчү!..

Т. Сыдыкбеков

1. Энеси баласына эмне деп эскертти? Чыгармадан ошол жерин таап, үн чыгарып окугула.
2. Эмне үчүн жазуучу адамдарды «күйүмдүүлүктү ушул чыйырчыктардан үйрөнсөкчү» деп жатат? Өз оюңарды айтып көргүлө.
3. «Тырмактууга чыйырчык жем, азуулууга чаарчык жем» дегенди кандай түшүндүңөр?

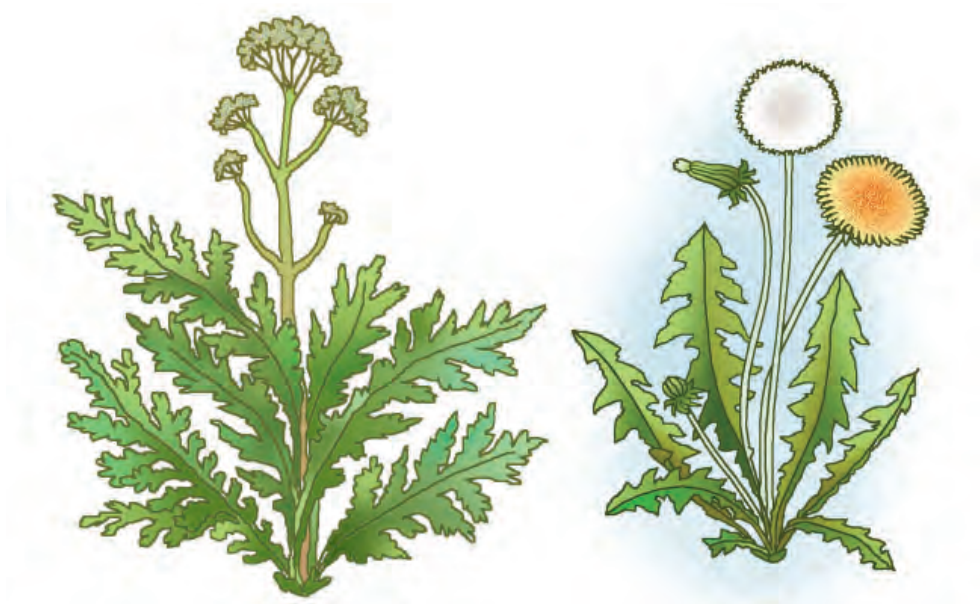
Силер жаныбарлар, канаттуулар үчүн кандай камкордуктарды көрөсүңөр? Өз ара ой бөлүшүүгө даярданып келгиле.

БУЛ ЭМНЕ?

Жайлоодо жүрүп Коля бир топ нерсени үйрөнүп алайын деди. Бир күнү Эркинди боз үйдө калтырып коюп, анын чоң атасынын атына учкашып, ары-ары жактарга кыялап кетишти.

Коля билбегендеринин баарын сурай берди.

- Бул эмне, чоң ата?– деди бир чөптү көрсөтүп.
- Козу кулак, – деди чоң ата.
- А эмнеге козу кулак?
- Козунун кулагына окшоп турбайбы.
- А бул эмне? – дагы бир чөптөрдү көрсөтүп, Коля чоң атадан сурады.
- Кана, а түгөттүкү, уу коргошун турбайбы?
- А эмнеге уу коргошун?
- Уу да ал, билесиңби, яд! Көп жеген мал өлүп калат.
- А эмнеге сиздин мал жебейт?
- Биздин мал аны дароо тааныйт. Энелери балдарын биринчи ээрчитип чыкканда эле эмнени жеш керек, эмнени жебеш керек экенин үйрөтүп чыгат.
- Анда булардын баарын жок кылып койбойсуңарбы?
- Тим коёбуз. Уу коргошундан илгери табыптар дары жасашчу эле. Эми андай табыптар да калбады. – Чоң ата атын андан ары бастырды.
- А бул эмне? – деди Коля жерде жалпайып жаткан дагы бир нерсени көрсөтүп.
- Төө таман. – Чоң ата ушинтип айтты да, унчукпай калды.

Чын эле төөнүн таманына окшош экен – деп койду Коля ичинен.

– А бул эмне?

– Ат кулак.

Анысы болсо аттын кулагына окшоп кетти.

Ошентип, Коля көргөнүн сурай берди. Чоң ата болсо бетеге, көдөө, чекилдек, чырыш, сасык таана, тулаң, куурай, шимүүр, чечекей, көбүргөн, чемирчек, меңдубана, карга тырмак, терскен деп ар биринин атын атай берди.

Коля «бул тоодогу кыргыздар ушунча өсүмдүктөрдүн атын кантип билет, кантип жаттап алат, кантип бири-бирине алмаштырып албай айырмалап айтып жүрүшөт» деп ойлоду да, өзү бүгүн уккандарынын айрымдарын гана кайра эстей алганына өкүндү.

А. Муратов

1. Коля кыргыз жериндеги кандай чөптөрдүн аттарын билип алды? Алардын аттарын атап көргүлөчү.
2. Бул чөптөрдүн аттары эмне үчүн ушундай аталат экен? Чыгармадан таап, окугула.
3. Алардын баарынын аттарын Коля эсинде сактап кала алдыбы? А силерчи? Айтып көргүлөчү.

Силер жашаган аймакта кандай чөптөр өсөт? Алардын аттарын ата-энеңерден сурап билип келгиле.

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. «Жаратылышты коргоо – Мекенди коргоо» дегенди силер кандай түшүндүңөр?
2. Бул бөлүмдөн силерге кайсы чыгарма өзгөчө жакты? Ал тууралуу сүйлөп бергиле.
3. Чын эле дарак да ыйлашы мүмкүн бекен? Эмне үчүн?
4. Балапандарды өз уясына салып, ак каш чымчыктарга жакшылык кылган балдар кимдер эле? Аны кайсы чыгармадан окуганыңарды эстегилечи.
5. «Адамдар күйүмдүүлүктү чыйырчыктардан үйрөнсөкчү...» дегенди кандай түшүндүңөр? Бул чыгарма тууралуу өз оюңарды айткыла.
6. Чоң ата Коляга тааныштырган чөптөрдүн аттары кандай эле? Атагылачы.
7. Бул бөлүмдө Бермет досуңар жазган «Жоогазын» аттуу ырды окудуңар. Силер да ушул сыяктуу ыр жаздыңарбы? Окуп көргүлөчү.

ӨТКӨН ТУРМУШ ЭЛЕСИ

Балдар, силер үчүн да элибиздин өткөн турмушун, жашоо шартын, айрым улуу инсандарыбыздын тагдырын чагылдырган чыгармаларды окуу, аларды талдоо кызыктуу болот го деп ойлойбуз.

Өткөн мезгилдердеги окуяларды окусаңар же уксаңар, алар силерге жомок сыяктуу туюлуп, айрымдарына жан кейитип, ал эми кээсине аргасыз «бырс» күлүп жибересиңер. Бирок, чындыгында, ал учурда ушундай шарттар, ушул сыяктуу окуялар болгон. Силер өткөн турмуш элесин билип жүрүүңөр зарыл.

*Төмөндө белгилүү сүрөтчү **Гапар Айтмеевдин** өзүнүн балалык чагы жөнүндөгү бир эскерүүсүн окуп чыгып, өзүңөрдүн балалык чагыңарга салыштырып көргүлө.*

ЖАРЫК ЖОЛ

Атам жалданып иштеп, кайсы байдын эмне жумушу болсо, ошону жасап жүрчү. Ал усталыгы менен жан баккан адам эле. Комуз, кыяк жасачу, өзү да чертчү. Куржундун бир көзүндө керки-чоту, ар түрдүү шаймандары, бир көзүндө мен жүрөм. Иштеген жеринде мага чапанын жая салып берип коёт, мен ит, мышык, дагы башка бир нерселерди чоподон жасап отура берем. Атамдын айтып берген жомоктору: «Курманбек», «Олжобай менен Кишимжан». Алар күнү бүгүнкүдөй кулагыма жат, өмүр бою унута албасмын.

Атам бир үзүм нанды өзү жебей, мага берчү экен кийин ойлосом. Ошентип жүргөн учурда Курбу келди. Курбу биздин туугандардын баласы эле. Менден улуураак. Жетим болгондуктан, Оштогу №2 кыргыз жетимканага өтүп, ошондо жашайт экен. Кийими мени абдан таң калтырды. Көйнөк, шым, галстук. Мен башта андайды көрбөгөм. Мени алып кетем деди. Атам урушуп болбой койду: «Жалгыз баласын бага албай тентитип жиберди дейт эл». Курбу мени ээрчитип эки-үч күн жүрдү, жетимканадагы сонун турмушту айта берет, кызыктыра берет.

– Момундай ак бөлкө болот, кыссаң кичинекей, коё берсең жазылып кетет.

Чайга, кофеге салсаң шимирип алат, жей бересиң.

«Бөлкө», «кофе» – укпаган нерселерим. Түшүмө да кирбесе керек.

– Ата, барам, – дей бердим.

Мени багуу деле атама оңой эмес турбайбы.

– Эртең менен Капарды жетелеп, арыктын ичи менен кетип калгыла. Эл көрбөсүн. Мен билбей калайын. Өз убагы өзүнө. Ал жакта ага суутуп койсо ...

1924–25-жылдары 9–10 жаштарда болушум керек, Оштогу жетимканага келип кирдим. Эч кандай кагаз-пагаз, документ сурашкан жок. Анан калса, жетимдигим кебетемен эле билинип тургандыр. Мына ошол жетимканага өткөн күндөн баштап курсагым тоюп, кийимим бүтөлүп, калем-кагаз алып, жыргап калдым. Ар түрлүү оюндарды ойнойбуз. Башым бүтүн жара болуп, эл мени «кал» деп атап калышкан, ал айыкты. Безгек оорум бар эле, мындан да кулдум. Колума тийген түр карандаштар менен эмнени боёп, эмненин сүрөтүн тартып жибереримди билбейм. Колума тийген кагаздардын чоло жерин калтырбай сүрөт тарта берем. Бир күнү жыгач керебетимди оюу салып, кооздоп жибердим. Мугалимдерим бул тартипсиздигим үчүн жемелешти. Башымды шылкыйтып тим болдум.

1927-жылы Пишпекке келдик, 4 балабыз. Алты күн поезд менен жүрүп, араң жеттик. Киринпроско кирүү эле максатыбыз. Окуу жайды ушинтип атачу. Завуч Базаркул Данияров ар бирибизден минтип сурайт:

– Памилияңды айт?

Биз унчукпай тура беребиз, себеби эмнени сурап жатканын түшүнбөйбүз. Менден бою узунураак бала мага акырын кайрылат: «Памил чай деп жатабы?»

Акыры тилеген окууга да өттүк. Мен сыяктуу кедей балдарынын алдында кенен, жарык жол жатты. Ошо жол бизди бул күнгө, бул даражага алып келди.

Г. Айтмиев

керки-чот, шайман – устанын куралдары
кал – таз
памилия – фамилия

1. Кичинекей Капар менен атасынын турмушу кандай болгон экен?
2. Капар жетимканага кантип барып калыптыр?
3. Баланын шык-жөндөмдүү экенин эмнеден улам билдиңер? Чыгармадан ошол жерин таап, үн чыгарып окугула.
4. Капар сыяктуу балдардын өткөндөгү тагдырына бооруңар ачыдыбы? Сүйлөп бергиле.
5. Өзүңөрдүн бүгүнкү турмушуңар менен салыштырып көргүлө?

Макалдын маанисин түшүнүп, жаттап алгыла.
«Ач тоюнат, жетим жетилет».

*Балдар, эми акын агайыбыз **Темиркул Үмөталиевдин** «Наристе чакта көргөнүм» деген чыгармасын окуйлу. Илгерки замандагы «бай», «кедейлердин», алардын балдарынын турмушу жөнүндө кабардар болобуз.*

НАРИСТЕ ЧАКТА КӨРГӨНҮМ

Илгери «бай», «кедей» болуп бөлүнүшөр эле. «Бай» деп өрүшү малга толгон, акчасы, дүнүйө-мүлкү көп, азык-түлүгү ашып-ташкан кишини айта турган. Кээ бир чоң байлар жерди да, сууну да, токой-черди да «меники» деп ээлеп алышчу. Дүкөн ачып, соода жүргүзгөндөрү да болгон.

Илгери биздин айылда Мамбет деген кишини бай дешүбүз. Анын миңге жакын кою, кырк-элүү жылкысы, жыйырма-отуз ую, онго жакын төөсү болчу. Жери, акчасы жана башка дүнүйө-мүлкүнүн канчалыгын билбейм. Кой-

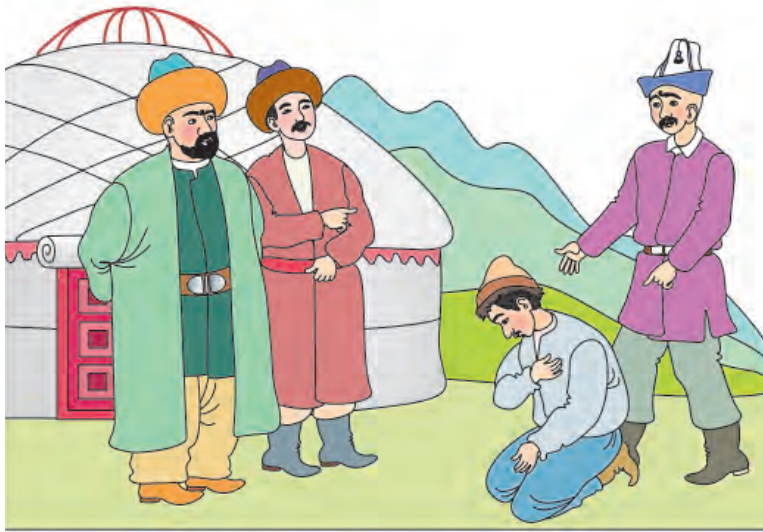

чу, жылкычы, кошчу жигити, ашпозчусу – бардыгы биригип он чакты киши анын эшигинде кызмат кылышчу. Аларды кемсинтип, «байдын малайлары», «байдын жалчылары» дешчү.

Айылдагы үйлөрдүн эң көрүнүктүүсү, эң чоңу жана жасалгалуусу ошол байдыкы болучу. Анын алты канат ак өргөөсү заңкайып алда кайдан шаңдуу көрүнчү. Эшигинен күндүр-түндүр эл үзүлчү эмес. Келим-кетими көп болуп, дайыма эшик алдындагы кемегеден казан түшпөй, эт кайнап турчу. «Байдыкына болуш келиптир, тай союлуп жатат» – деп айыл ичин күбүр-шыбыр аралачу. Чынында эле эл башкарган билермандары, кадырлуу коноктору боло турган. Коноктору да байды кадырлашып, анын сөзүн эки кылышчу эмес. «Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн», – деп болуштар ошолордун сөзүн угушчу. Малайларынын кызмат акысын да толук берчү эмес. Ачуусу келсе сөгүп-тилдөө мындай турсун, сууга байлатып сабашчу. Шордуу малайдын арызын эч ким угуучу эмес.

1. Илгери эмне үчүн «бай», «кедей» деп бөлүнүшкөн экен?
2. «Оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүн» дегенге түшүндүрбү? Өз оюңарды айтып көргүлөчү.
3. Эмне үчүн кээ бир адамдар байларга жалданып иштөөгө аргасыз болушкан?

Башкаларда жоктун бардыгы байдын үйүндө боло турган. Мисалы: кант, момпосуй, өрүк, мейиз дегендерди ошол байдын балдарынын колунан көрбөсөм, башка эч кимден көрчү эмесмин. Себеби канттын бир kilosу бир сом болучу. Базарга сатса, бир козу бир сомго араң өтчү. Анан ал канттарды бай эмес киши кантип чыдап алат? Бай баласы чөнтөгүнөн момпосуй алып жеп турса, биз, кедей балдары, көзүбүздү жалдыратып карап турчубуз. Байдын аялын «байбиче» дешчү. Кээ бир сөзмөр кишилер да, кээ бир ары жок ырчылар да кошоматка байды макташа турган.

Бул кишилер кантип бай болушкан? Байлар бул суроого: «Кудай берип койгон», – дешчү. Кээ бирөөлөрү: «Таман акы, маңдай терим, ак эмгегим менен бай болгонмун», – дешчү. Бул, албетте, туура эмес.

Бала чагымда жакын жүрүп байкаганым бар. Эпчил кишилер, айрыкча, жетим балдарды бекер иштетчү, же он сомдук иш бүтүрсө, бир сом араң берет. Тогуз сомду өз чөнтөгүнө салат. Бул – бай болуунун биринчи жолу.

Бирөөгө карыз, же салык төлөй албай калган бей-бечарага: «Бир сомумду эки сом кылып кайтарасың» – деп

шарт коюп, карызга акча беришет. А бул – бай болуунун экинчи жолу.

Кээ бир коңшу отурган таянычы жок бечара кишиге куру жалаа жаап: «Менин кертормдун күчүн сураганынан берсем, Анжыян тарапка сатып жок кылды», – деп бийге же болушка арызданат. Кедейдин сөзүн эч ким укпайт, байдын сөзүн кубатташып, туура көрүшөт. Анан кедейдин бар малын же жерин тартып алып, байга берип коюшат. Ушинтип бай байлыгын көбөйтөт.

Мен бул сыяктуу окуяларды өз көзүм менен көрүп, күбө болгом. Калыстыктан, адамгерчиликтен кеткен бай, бий, болуштарды эл абдан жек көрүшкөн.

Т. Үмөталиев

кемеге – очок

бий, болуштар – эл башкарган адамдар

куру жалаа – жалган айтып каралоо

1. Байлардын балдары менен кедейлердин балдарынын ортосунда кандай айырмачылыктар бар экен? Айтып бергиле.
2. Байлар кантип байышкан экен? Ошол жерин чыгармадан таап, кайрадан үн чыгарып окугула.
3. Азыркы учурда да ушундай абал байкалабы? Эгер ошондой болсо, бул туурабы?

Макалдын маанисин түшүнүп, жаттап алгыла.
«Ач көздүн өзү тойсо да, көзү тойбойт».

Өткөн мезгилдерде силер сыяктуу балдар кандай шартта окуп, билим алганын билесиңерби? Азыркы аңгемени окуп, ошол учурдагы шартты көз алдыңарга келтирип көргүлөчү? Аны өзүңөрдүн азыркы мектебиңер менен салыштыргыла.

БИЗ СИЛЕРДЕЙ КЕЗИБИЗДЕ

Ал кезде дептердин жогунан тактайдын бетине жазар элек. Эртеси аны бычак менен кырып таштап, жазууну кайра баштачубуз. Ошентип, биринчи класста төрт жылы ка-

тары менен окудук. Бул жаман окугандыктан эмес, башка класс жок эле... Бир күнү агай:

– Сен эми ичкертен окуйсун. Бул жердин окуусун бүтүрдүң, – деди.

Шаарга жакын бир мектепке келип, төртүнчү класстан окуй баштадым. Мектептин имараты сонун экен. Партага отуруп окуйбуз. Бөкөйдө жерге отуруп окучубуз. Мектеби-биз эски мечит эле. Жаз келери менен эл жаздык конушка көчүп кетчү. Биз жардын түбүн тегиздетип алып, ошол жерди мектепке айландырчу элек.

Жаңы мектеп мага аябай жагып калды. Бат эле жакшы окуп кеттим. Ошол кезде адабий китептер менен тааныша баштадым. Мурда Барпы акындын ырларын гана укчумун, бул жерде Аалы Токомбаевдин, Жоомарт Бөкөнбаевдин, Жусуп Турусбековдун, Касымалы Жантөшевдин чыгармалары менен тааныштым. Өзүм да кереге гезитке анча-мынча ыр жазчу болдум. Ошол кезде жазылган бир ырым мындай эле:

Сентябрь. Окууну баштадык,
Сайрандап жүргөндү таштадык.

Таң ата мектепке ашыктык,
Талыкпай окууга машыктык.

Аңтарып китептин беттерин,
Аңдадык адептүү кептерин.

Тогуз ай окуйбуз дагы биз,
Талыкпай сезимге салып из.

Ошол кездеги эки окуя али жадымда жүрөт. «Бөкөйгө кино келиптир» деген кабар бат эле таркады. Жүктөрүн эки атка артып алып, башына ногой калпак кийген бирөө мектептин жанына келди да:

– Балдар, кана, жардамдашкыла! – деди.

Жүктү түшүрүүгө жардам бердик.

Кечинде эки боз үйдүн ортолугуна ак шейшеп тартты. Жигиттерге динамону бурата баштады. Анан киночу ишке киришти. Ак шейшептин бетинде адамдар пайда болду. Алар кадимкидей кыймылдайт, чуркайт, мушташат... Бир оокумда бирөө мылтык алып бизди карай сунду! Кемпирлер чочуп, кыйкырып жерге жата калышты. Биз да жата калдык. Алгач ирет кинону ушинтип көргөнбүз.

Т. Байзаков

кереге гезит – дубал гезит

1. Тээ илгерки заманда балдар кандай шартта окушуптур? Дептердин ордуна эмнени пайдаланышкан экен?
2. Түмөнбай агайыбыздын алгачкы ыры силерге жактыбы? Кайрадан окуп көргүлөчү, эмне тууралуу жазыптыр?
3. Айылга алгач кино келгендеги окуя күлкү келерлик бекен? Өз сөзүңөр менен айткыла.

1. Силер да аракеттенип ыр жазып көргүлө. Класста бири-бириңерге окуп бергиле.
2. Түмөнбай агайыңардын ырын жаттап алгыла.

Биздин мезгилден бир топ жылдар илгери электр тогу болгон эмес. Шаарларга электр жаңыдан киргизилген кезде бул жөнүндө айылдыктардын кабары жок болчу. Мына ошол мезгилдеги бир кызыктуу окуяны акын Түмөнбай Байзаковдун эскерүү-баянынан чогуу окуйлу.

АТАМ КЫЗЫК КИШИ ЭЛЕ

Атам айына эки жолу базарчылап, шаарга барып келер эле. Шаар алыс болгондуктан, бир күн мурда кетип, эртеси кечинде келчү. Бир жолу бал челекчи Иван деген таанышы жолугуп калып, атамды үйүнө алып барат. Анын үйүндө түнөмөк болот. Кечки тамакка отурушкан кезде «жарк» деп чырак күйөт! Караса жумурткадай бир нерсе шыпта илинип туруптур.

Атам сурайт:

– Иван, бул эмне?

– Чырак.

– Буга кантип керосин куясың?

– Бул керосинсиз, молдосуз, кожосуз эле өзү күйөт. Биз жаткан кезде өчүп калат. Керек болсо кайра күйөт.

Атам таң калат. Иван аялына:

– Муну бир таң калтыралы. Буга билдирбей өчүрүп, күйгүзүп тур, – дейт.

Баары жатышат. Чырак өзүнчө эле өчүп калат. Атам аңтаң болот. Таңга жуук сыртка чыкканы ордунан турат. Чырак өзүнчө шарт күйөт. Сыртта да жарык. Жакасын кармайт. Үйгө кирип жатат. Чырак өчөт. Бирок атамдан уйку качат. Үй ээлери уйкуда. Ары ойлонуп, бери ойлонуп жатат да, акырын ордунан турат. Бычагын кынынан сууруп, лампочканы кесип алат... Эрте туруп чыгып кетет.

Кеч бешимде атын кара терге түшүрүп үйгө келди. Бир чылбырды алып, лампочканын жибин ага улаштыра байлады. Боз үйдүн түндүгүнө илип койду. Бир козуну союп, кошуналарды чакырды:

– Эл-журт, силер укмушту көрө элексиңер! Мына, эми мен көрсөтөм! Тиги жумурткадай немени көрдүңөрбү? Ал күн батары менен өзү күйөт.

Күн батты. Чырак күйбөйт. Эл жатар убакыт болду. Чырак күйбөйт. Атамдын кабагы кара түндөн бетер караңгы...

Келгендер болсо күлүп жатышты. Этти болсо жеп кетишти.
Мына ушундай болчу мындан бир нече жылдар мурда
мен көргөн турмуш!

Т. Байзаков

1. Бул окуя качан болгон экен?
2. Акындын атасы эмнеге абдан таң калат жана ал уурдап келген лампочка эмне үчүн күйбөй калды?
3. Бул өткөн мезгилдеги күлкүлүү окуяны окуганда аргасыз күлөбүз, туурабы? Силер да ушул сыяктуу окуяларды улуулардан уктуңар беле? Укканыңарды айтып бергиле.

Макалдын маанисин чечмелеп, жаттап алгыла.
«Билгенден билбегениң көп».

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. Бул бөлүмдө силер окуган чыгармаларда кайсы мезгилдерде болуп өткөн окуялар баяндалыптыр?
2. Силерден улуу адамдардын балалыгы кандай өткөн экен? Алар тууралуу ой бөлүшкүлө.
3. Сүрөтчү Гапар Айтиевге «жарык жол» кантип ачылыптыр?
4. Окуясы күлкү келтирген чыгарма кайсы болду? Ал тууралуу кыскача айтып бергиле.
5. А силердин балалыгыңар кандай шартта өтүп жатат? Салыштырып көргүлөчү.
6. Чоң ата, чоң энеңерден алардын балалыгы тууралуу сурап билип келгиле.

II ЧЕЙРЕК

БАБАЛАРДАН КАЛГАН СӨЗ

АТА-БАБАЛАРДАН ЭМНЕЛЕР БИЗГЕ МУРАСКА КАЛГАН?

Балдар, билесиңерби, силердин чоң аталарыңар да, чоң энелериңер да силердей бала болгон. Алардын баары силердей неберелери үчүн ушул азыр биз жашап жаткан Ала-Тообузду душмандардан коргоп, сактап келишкен. Ала-Тоого жарашкан боз үйдү, ак калпак менен ак элечекти унутпай жүрсүн деп бизге мураска калтырышкан.

Балдары үчүн кызыктуу жомокторду, дастандарды чыгарып, унутпасын деп үйрөтүп келишкен. Өз турмушунан улам жаралган акылман осуят сөздөрдү, макал-лакаптарды да кийинки муунга калтырышкан. Ата-бабалардан калган улуу «Манас» эпосу, нечендеген күүлөрдү черткен комузу эмне деген керемет мурастар?!

Көрдүңөрбү, балдар, биздин ата-бабаларыбыз бизге кандай мурастарды калтырышкан.

мурас – ата-бабалардан калган насаат сөз, буюм, байлык
осуят сөз – улуулардан калган акылман сөз

МУРАС

Ата-баба мурасы:
Боз үй, комуз, ак калпак.
Унутпастан буларды,
Уруналы ардактап.

Ар бир кыргыз баласы,
Ак калпакты кийишсин.

Ак боз үйдө олтуруп,
«Манас» айтып шартылдап,
Комуз черте билишсин!
Элин-жерин сүйүшсүн!
Эне тилде сүйлөшсүн!

Б. Асаналиев

уруналы – пайдаланалы

1. Мурас дегенди кандай түшүндүңөр?
2. Ата-бабаларыбыздан бизге эмнелер мураска калыптыр?
Алар тууралуу өз оюңарды айтып көргүлө.
3. Аталардын мурастарын билүү, ардактоо, сактоо эмне үчүн
зарыл экендигин силер кандай түшүндүңөр?

Ырды жаттап алгыла.

МАНАСТЫН ТӨРӨЛҮШҮ

Манас ким болгон? Ал тууралуу билгениңерди айтып көргүлөчү.

Манастын чоң атасы Орозду кезегинде ак калпак кыргыз журтуна хан болгон. Өз элин канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай жоодон коргогон эр жүрөк баатыр болгон.

Мына ошол Орозду баатыр көрөр күнү, ичээр суусу түгөнүп, бир күнү дүйнөдөн өтөт. Баатырдын көзү өтүп, кыргыздын таянган тоосу жыгылганда, тышкы душмандар башын көтөрө баштайт. Ак калпак журттун башына түн түшүп, таланып, тонолгон эл туш-тушка чачылып, Ата конушунан ажырайт.

Нойгуттардын баатыры Акбалта жана Ороздунун уулу Жакып баштаган кыргыздардын бир бөлүгү алыскы Алтайга айдалып барат да, ошол жерге байырлап туруп калышат. Аштык айдап дыйканчылык кылышып, акырындап оокат-турмуштары оңолуп, кадимкидей тыңып кетишет. Өрүшүнө

мал топуп, Жакып өзгөчө байыйт. Бирок Жакыптын бир арманы бар. Канчалык кудайга жалбарып зарылса да балалуу болбойт. «Тукумсуз кандай өтөмүн, туяксыз кандай кетемин» – деп, ар дайым сарсанаага батат. Мына ошентип: «Белге таңар бүлө жок, айбалтаны ким аштайт, калың журтту ким баштайт» – деп арман кылып жүргөн учурда, Жакып бир

күнү капыстан түш көрөт. Түшүндө куйрук-башы жаркылдаган, тырмагы болот канжардай, укмуштуу алгыр кушту кармап алат. Жакып түшүн айтканда, тегерегиндегилер: «Кудай буйруса, эркек балалуу болот экенсиң» – дешип, жакшылыкка жорушат. Ошентип, көргөн түшү туура келип, акыры алыскы Алтайда Жакыптын үйүндө Манас төрөлөт.

Манас төрөлгөндө салмагы он бештеги баладай болуп, аялдар оромолго ороюн десе, колу-бутун ээ бербей сууруп алып, үч карын май менен оозанып, болкулдата соргондо, энеси Чыйырдынын эмчегинен кан чыга түшөт. Алп баланын арстандай түрүн көрүп, туулган наристенин болочогун болжолдоп, Акбалта аксакал Жакыпка: «Ушул балаң чоңойсо, сени беките турган бел болор, керише келген душмандан, сенин кегинди алар эр болор, Жакып, сенин үзүлгөнүң уланат, чачылганың жыйналат», – деп барбаландап абдан кубанат.

С. Байгазиев

аштык – эгин
болочогун – келечегин

1. Манастын чоң атасы ким болгон экен? Ал кандай адам болуптур?
2. Кыргыздардын ата конушунан ажырашынын себеби эмнеде экен?
3. Алтайга айдалып барган кыргыздардын турмушу кантип оңолуптур?
4. Жакыптын арманы эмнеде эле?
5. Манастын төрөлүшү чыгармада кандай сүрөттөлгөн? Ошол жерин чыгармадан таап, үн чыгарып окугула.
6. Акбалта Манастын келбетин көргөндө Жакыпка эмне деп айтат?

1. Манас баатырды элестетип, сүрөт тартып келгиле.
2. «Манас» эпосунан үзүндү жаттап, айтып көргүлө.

МАНАСТЫН БАЛА КЕЗИ

Айткандай эле чоң атасы Ороздуну тартып, Манас бала күнүнөн акылдуу, эч нерседен жалтанбаган баатыр чыгат. Айылдаш, канатташ жашаган калмак, манжуулардын балдарынан: «Тентип келген бурут, буруттун балдарын чуркуратып курут», – деп кордогон, теңсинбеген, басынткан сөздөрдү угат. Манас бала да болсо, «тентиген дегени кандай, мен ким болом, кайдан келгенбиз, элибиз кайда?» деген сыяктуу суроолордун тегерегинде ойлоно баштайт.

Сегиз жашка келгенде кырк үйдөн кырк бала топтоп, калмак кытай, манжуунун сексен баласын токмоктоп, чилдей таратат. Манас кыргызга ким душман, ким дос экенин эрте эле тааныйт. Он эки жашка чыкканда Айманбоз деген ат минип, ок өтпөгөн тон кийип, жаш жолборстой чамынып, жоого аттанат. «Калмак, кытайдын чоң Бээжиндеги падышасы Эсендин кишисимин, кыргыз аттууну чабам, жылкысын тиём, бала Манасын байлап кетем», – деп жети жүздөй кол менен каарданып каптап келген кара калмак манжуунун Кочку баатыры менен бала Манас биринчи жолу беттешет. Манас качырып келип, сыр найза менен коюп өткөндө, тоодой болгон чоң Кочку атынан кулап түшөт. Айланасына бүлүк салып, дүрбөлөң түшүргөн, кармаган жеринен кан чыгарган, каарынан жан чыгарган баласынын ченде жок тентектигинен, өлөрүнө карабаган өрттүгүнөн чочулап,

Жакып: «Азганактай журт элек, калмак, кытайдын каарына калып жүрбөйлү, кайрадан түбүбүзгө жетип жүрбөсүн» – деп тынчы кетип, катуу сарсанаа болот.

Ал эми Акбалта аксакал менен акылман Чыйырды болсо алысты ойлонушуп, Орозду чоң атасы сыяктуу Манас эл-жерин коргой турган көк жал шер болоруна, арстандай түрү бар, ажыдаардай сүрү бар баатыр экенине ичтеринен кудундашып, анын келечегине зор ишеним менен карашат.

Жакыпка акыл-кеңештерин айтышып: «Санаага батпай сабырдуу болгонуң оң», – дешет.

Ал эми Акбалта болсо: «Кечээ калмак алганда, кыргызды чаап алганда, мына ошондо өлгөнбүз, бул душмандын кордугун, так эки миң жолу көргөнбүз, ойлосоң боло ой, Жакып, Кара-Өзөн кайда, жер кайда, аталаш кыргыз эл кайда? Ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы», – деп жүйөлүү сөз айтат.

С. Байгазиев

бурут – кыргыз (мурда кытайлар кыргыздарды ушундай деп аташкан)

азганактай – аз гана

жүйөлүү – туура, маанилүү

1. Калмак, манжуулардын «тентип келген бурут, буруттардын балдарын чуркуратып курут» деген сөздөрү Манаска кандай таасир берди?

2. Манас кыргызга ким душман, ким дос экенин эртелеп таанышына эмне себеп болуптур?
3. Манас канча жашында жоого аттанды? Анын калмактын Кочку баатыры менен күрөшкөн жерин чыгармадан таап, үн чыгарып окугула.
4. Манастын эр жүрөктүүлүгүнөн чочулаган Жакыпка Акбалта аксакал кандай кеңеш айтты?

1. Манас баатыр тууралуу ага-эжелериңерден сурап, укканыңарды класста бири-бириңерге айтып бергиле.
2. Макалдардын маанилерин чечмелегиле:
«Эр жигит – эл четинде, жоо бетинде».
«Эр энеден туулат».

ЖОЛОЙДУН ЖЕҢИЛИШИ

Манас кабары Бээжиндеги Эсен ханга жетет. Калмактын Тагылык дегени: «Баатырдын баарын сомдоду, балбанда-рың сойлоду, Манас бирин да тирүү койбоду», – деп жамандап жеткирип барат. Ачуусу келип, жини кайнаган Эсен хан: «Айласын тапсаң жайлап кел, айлалуу болсоң Манасты акырын тирүү байлап кел», – деп Дөөдүр алпты, кайчы кулак Каман алпты, Жолой дөөнү баш кылып, Алтайга аскер жөнөтөт.

Төбө чачы сүксөйгөн алп Жолой жигиттери менен Алтайдагы кыргызга заматтын ортосунда каптаган селдей кирип келет. Ошондо коркуп калган Жакып Манаска: «Айтканына көнөлү, Алтайдан күткөн сан кара, баарын тартуу кылып берели», – дейт. Манас жоого багынууну каалабайт. Кечээ кыргызды кыргызга учураткан душмандын алдында кул болуп жүгүнгүсү келбейт. Жаш Манас үчүн өзүнүн жеке баатырдык ар-намысы, кыргыз калкынын намысы баарынан бийик турат. Эл намысын тепсеткенден көрө өлгөнүм артык деп эсептейт. Ал атасы Жакыпка мындай дейт:

Кокуй, ата, не дейсиң,
Неге мынча маанай пас?
Жоого намыс бергиче,
Ажалым жетсе өлөйүн

Малым менен жанымды
Олжого кантип берейин!
Калкым кыргыз сен үчүн
Курман болуп кетейин.

Мына ошентип, жаш Манас жоо-жарагын шайланып, кырк жолдошу менен кытай-калмакка кыргыйдай тийип, кызыл-кыргын согушту баштайт. Бала Манастын кайратынан жана айбатынан жоонун үрөйү учуп, бет маңдай келгенде туруштук бере алышпай, алптар менен дөөлөр ат үстүнөн камгактай учуп түшүшөт. Манас өзү келип катылган жоонун таш-талканын чыгарат. Жолой баатыр баштап келген колунан ажырап, өзү каңгайды көздөй качып, акыры токойго кирип кутулуп кетет.

Кыргыздар жаш Манастын ушул алгачкы ири баатырдык жеңишинин урматына ат чабыш, көк бөрү тартып той өткөрүшөт.

С. Байгазиев

Бээжин — Пекин
сан караны — бардык малды
маанай — көңүл
айбатынан — сүрүнөн
үрөйү учуп — коркуп

1. Эсен хан балбандарын Манаска кандай максат менен жиберди?
2. Жоонун сүрүнөн корккон Жакып эмне деди?
3. Жаш Манас атасынын сөзүнө эмне деп жооп берди? Тексттен ошол жерин таап, үн чыгарып окугула.
4. Өзү келип катылган жоо кандай тагдырга туш болду? Жаш Манас аларды кантип жазалаганын айтып бергиле.

Макалдардын маанисин чечмелеп, түшүнүп алгыла:
«Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи?»
«Ар-намыстуу эр жигит элинин даңкын чыгарат».

АКЫЛДУУ БАЛА

(Жомок)

Акылдуу бала деп кандай балдарды айтар элеңер? Өз ара ой бөлүшкүлө.

Бир күнү акылман арабага түшүп келе жатты. Ал арабасын токтото калып эңкейип караса, жолдо кичинекей бала шаар жасап, ойноп отуруптур. Акылман:

– Балам, арабага жол бербейсиңби? – деди.

Бала акылмандын баш-аягына карап туруп:

– Чоң ата, мен шаар салып жатпаймынбы? Шаар арабага жол бербейт. Араба шаарды айланып өтүшү керек го, – деди.

Акылман абдан таң калды. Арабадан түшүп келип:

– Балам, жашыңа караганда акылың көп экен, – деди.

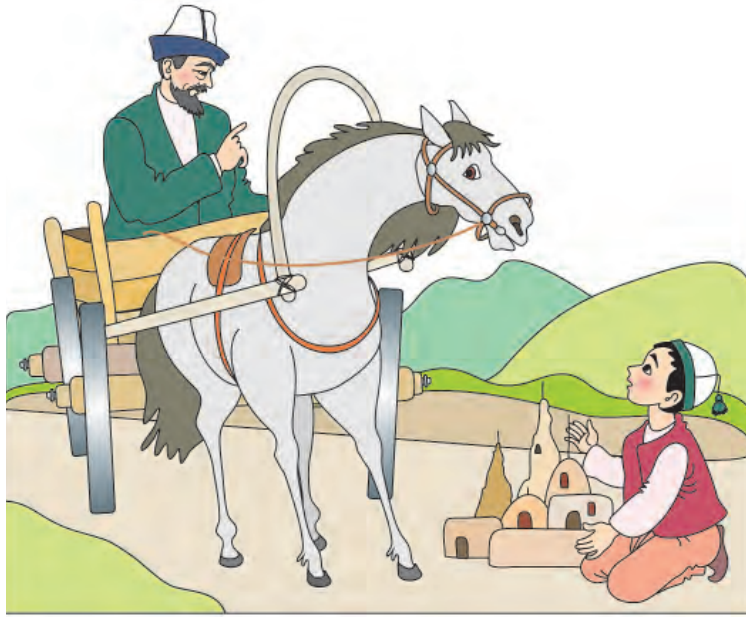
Анда бала:

– Эмне үчүн андай дейсиз? Коёндун бөжөгү үч күндөн кийин жүгүрүп кетет. Жети жашка келгиче мен кантип бир нерсени билбейин, – дейт.

Акылман жылмайып:

– Мен сага бир нече суроо берейин. Жооп берсең, бир нерсе билериңе ишенейин, – дейт.

– Жооп берүүгө даярмын, – дейт бала.

– Кандай сууда балык болбойт? Кандай тоодо таш болбойт? Кандай жыгачта бутак болбойт?
Ушуларга жооп берчи, – дейт акылман.

Акылмандын суроосуна силер кандай жооп берер элеңер? Ойлонуп көргүлөчү.

– Булактын суусунда балык болбойт. Кум дөбөдө таш болбойт. Чирик жыгачта бутак болбойт – деп бала жооп берет.

Бала да акылманга суроо берет:

– Чоң ата, асманда канча жылдыз бар? – дейт.

– Айланайын балам, бизден ыраак турган нерсени сураганың кандай? Бизге жакын турган нерседен сура.

– Андай болсо, сиздин кашыңызда нече тал кыл бар? – деп сурайт.

Кичинекей баланын акылына акылман абдан таң калып:

– Балам, окууну көп оку. Акылың дагы арбыйт. Өмүрүң узун болсун! – деп ак батасын берип, баланын шаарын айланып өтүптүр.

ыраак – алыс

арбыйт – көп болот, көбөйөт

1. Акылман карыя балага эмне үчүн таң калды? Силер кандай ойлойсуңар?
2. Балага акылман кандай суроолорду берди? Баланын жообун айтып бергиле.
3. Бала акылманга кандай суроо берди? Буга силер кандай жооп бересиңер?
4. Акылман ата баланын суроосуна жооп бере алдыбы? Анын суроосуна силердин оюңар кандай?

1. Жомокту ролдорго бөлүштүрүп окугула жана аткаргыла.
2. Төмөнкү макалдардын бул чыгармага кайсынысы туура келерин айтып бергиле жана аларды чечмелеп түшүнүп алгыла.
«Адамдын акылманы алыстан көрөт».
«Акыл – алтын, ой – күмүш».

ЭКИ БИР ТУУГАН

(Жомок)

Илгери бир аял эки уулуна эки жерди бөлүп берет. Балдары бөлүп алган жерине эгин эгип, бак тигишип, жаз-жай бою иштешет. Уулдары түн ичинде уктап жатканда энеси экөөнүн тең башында дайыма эки жылдыз жанып турганын көрчү экен.

Жай өтүп, берекелүү күз келет. Уулдары эгинин оруп-жыйып, оп майдалап бастырып, сапырып, тазалап, кызыл данын эки жерге үйүп коюп, үйлөрүнө келет. Энеси мал союп, чечкор өткөрөт.

Ошол күндөрдө түнкүсүн балдары кезектешип, кырман-ды кайтармак болушат. Алды менен кичүүсү келип, ары басып, бери басып жүрүп, агасынын эгининен ташып, өзүнүкүнө кошуп коёт. Түн ортосу оогон кезде улуусу кырманга күзөткө келет. Караса, инисинин кызылы көбөйүп калган.

– Инимди баба дыйкан колдогон экен. Ошондуктан, анын эгини көбөйгөн тура. Кичүүсүнтүп тигини тигинт, муну минт деп көп жумшачу элем. Ошол эмгегин баба дыйкан билген экен. Эмгеги акталыптыр, – деп кубанып, таң атарда үйгө келип, инисинин жанына жатып уктап калат.

Кырыманды караганы энеси келсе, улуу уулунун эгини кыбыр этип кыбырап, бир даны эки дан болуп, улам көбөйүп отуруп, кичүү баласынын эгинине жетип, ага да дан чачы-

райт. Дан чачыраган сайын кичүү уулунун даны азая баштайт. Ошондо эгиндин көбөйүшү токтолуп, тымып калат.

Шашып-бушуп эне үйүнө келсе, уулдары дале уктап жатат. Улуу баласынын башында мурдагыдай эле чолпон жылдыз жанып, кичүүсүнүн башында бир кара ит үрүп турганын көрүп, чочуп кетет. Балдарын ойготуп:

– Балам, түндө эмне иттик кылдың эле, жашырбай айт? – деп кичүү баласынан сурайт. Кичүү уулу түндө агасынын эгининен алып, өзүнүкүнө кошуп койгонун жашырбай айтып берет.

– Балам, түндө сен эмне иш кылдың эле, жашырбай айт? – деп улуу баласынан сурайт. Улуусу көргөн-билгенин, ойлогонун айтып берет. Андан кийин энеси өзү барып кырдандан көргөндөрүн, кичүү уулунун башындагы үрүп турган итти көргөнүн балдарына айтып берет.

Мына ошондон кийин кичүү баласы ичи тардыгын коюп, агасына жардам берип калыптыр.

чечкор – түшүм майрамы

кызылы – эгини

кырман – дан үйгөн жер

1. Алгач энеси балдарынын башынан эмнени көрдү?
2. Инисинин эгини кантип көбөйүп калды?
3. Агасы инисинин көбөйгөн эгинин көрүп, эмне деп ойлоду?
4. Агасынын эгининин көбөйүшүнүн себеби эмнеде эле?
5. Кичүү баласынын башында ит үрүп турганынын себебин кандай түшүндүңөр?

1. Макалдардын маанисин түшүнүп, жаттап алгыла:
«Ичи тарды ит кабат».
«Кең пейилдүү кемибейт, тар пейилдүү жарыбайт».

2. Жомокту окуган соң, өз оюңарды ортого салгыла.

Мисалы:

- Баарынан мурда адам баласы ак ниет, адилет болушу керек. Ниети ак, тилеги таза адамдын жолу ачык, иши да жемиштүү болот.
- Ак ниет адамдар кимдир бирөөгө жамандык кылмак түгүл, аны ойлоп да коюшпайт.
- Ал эми кара ниет адамдар болсо бөтөн киши тургай, эң жакын адамына да ичи тардык кылышат. А мунун түбү эч качан жакшылыкка алып барбайт.

СҮРӨТКӨ КАРАТА ЖОМОК ТҮЗГҮЛӨ

1. Окуя кайсы жерде өтүп жатат?
2. Эмне үчүн тыйын чыккандын үйүнө токой жаныбарлары келе жатышат?
3. Алар өзүлөрү менен кошо эмнелерди көтөрүп алышкан? Эмне үчүн?
4. Түлкү эмне үчүн тооктун артынан кууп бара жатат?
5. Арстан эмне үчүн түлкүнү тилдеп жатат?
6. Түлкү эмне деп сүйлөп жатат?
7. Тыйын чыккандын үйүндө жаныбарлар кандай отурушат?
8. Окуя кандайча аяктайт? Өз оюңарды билдиргиле.

БАКЫТ-ТААЛАЙ КАЯКТА?

(Уламыш)

Үч бир тууган болуптур. Ата-энесинен эрте жетим калышат экен. Балдар эр жетип чоңоюп, өз алдыларынча оокат кылып, үй-жай күтүүгө аракеттенишип, байга малай жүрүшөт. Күндүр-түндүр кара жанын карч уруп, байдын жумушун аткарышат. Канчалык эмгектенишсе да, күндүк тапканы күнүмдүк оокатына жетпейт.

Эң улуусу бир күнү инилерин чогултуп:

«Бул бизге оокат эмес экен, андан көрө жер кыдырып бакыт, таалай издеп табалык» – дейт. Инилери макул көрүшөт. Жолго чыгышат.

Бир туугандардын баспаган жери, ашпаган тоосу, кечпеген суусу калбайт.

Ачка болуп кыйналган кезде жер айдап жаткан дыйканга келишип, эси ооп жыгылышат. Дыйкан аларды үйүнө алып барып нан, жарма берип тойгузуп, эмне мынча чаалыгып-чарчап, жер кыдырып жүргөндөрүн сурайт. Балдар болгон сырларын жашырбай айтып беришет.

Дыйкан талаадагы тилкени көрсөтөт:

– Муну анча тереңдетпей казып чыккыла, бош жери калбасын! Ушул аянттын карыштай жерине бир заманда алтын катылыптыр деп укканым бар.

Бир туугандар казган жерден алтынды таба алышар бекен? Силер кандай ойдосуңар?

Бир туугандар тилке жерди бүт казып чыгышты. Бирок алтын таба алышпады. Дыйканга келип, жаңжал салышты.

– «Шашпаган жетет муратка, шашып кетип калбагыла уятка» деген сөз бар. Андан көрө ошол казылган жерди бош таштабай буудай эгип таштагыла! – дейт дыйкан күлүмсүрөп.

Тигилер мостоё түшүшөт. Бирок эми андан башка айла калбаганын түшүнүшкөн бир туугандар дыйкандын айтканын кылышат.

Күркүрөгөн күздө ошол аянтчадан аябагандай мол түшүм алышат. Ошондо гана ага-инилүү жигиттер бакыт-таалайдын кайда болорун түшүнүшкөн экен.

«Байчечекей» журналынан

1. Үч бир тууган бакыт-таалайды каяктан издемек болушту? Бул чечимдери туурабы? Эмне үчүн?
2. Дыйкандын аларга айткан кеңешине кандай баа бересиңер? Дыйкандын кеңешин жомоктон таап, үн чыгарып окугула.
3. Бакыт-таалайга кантип жетүүгө болот экен? Жомоктон тышкары өзүңөрдүн оюңарды да айтып көргүлө.

Дыйкан менен үч бир тууган тууралуу билгениңерди жазып келгиле. Үлгү:

Дыйкан	Үч бир тууган
– эмгекчил	– байдын малайлары
– акылдуу ж.б.	– бакыт-таалай издешет ж.б.

ЫРЫСКЫ

(Жомок)

Ырыскы дегенди кандай түшүнөсүңөр? Ал каяктан келиши мүмкүн деп ойлойсуңар?

Илгери-илгери бир дүнүйөкор адам болуптур. «Мал-мүлкүмө зыян келтирет, тамак-ашымды ичип кетет» – деп элден бөлүнүп, бир ээн коктуга көчүп барып, жалгыз жашайт. Ал коктунун төрүнө жайлап, жакасына кыштап, малын багып жүрө берет. Күн сайын ченеп тамак жасап ичип, малынын туягын көбөйтүү менен алек болот.

Ошентип жүрүп карыйт, кемпири да алдан-күчтөн кете баштайт. Бир күнү алардыкына бир чоочун жолоочу келет. Жолоочу алыс жакка бара жатканын, тамактанып, тыныгып алгысы келгенин айтат. Дүнүйөкор абышка-кемпир ада-тынча:

– Кондура албайбыз, араң жан сактап жүргөн бизди коюп, ылайыктуу жериңди таап конгун, – дешет.

Алар: «Бул жолоочу малыбызды уурдаганы келген неме го» – деп ойлошот да, кетип калар бекен деп ага тамак да бербей коёт. Бирок жолоочу да көгөрүп, кечке чейин кетпей отуруп алат. Кеч киргенде жолоочу:

– Кур дегенде улагаңарга эле жатып кетейин, – деп суранат.

– Жатсаң жат, – деп айласы кеткенде уруксат беришет. Чарчап келген жолоочу тез эле уктап кетет. Катуу уктаганына көзү жеткен соң кемпири күндөгүдөй эле экөөнө ченеп суу куюп, ченеп эт салып, тамак бышырат. Тамак бышкан соң экөө этияттык менен иче баштайт. Абышка-кемпир экөө

тең тоёт, бирок казанда дагы эле тамак артып калат. Мындай кызыкка түшүнбөй, абышкасы кемпирин жемелейт:

– Жолоочуга тамак берейин деп атайын көп жасаган экенсиң го!

– Жок, күндөгүдөй эле ченеп жасадым эле, андан көрө сен мага көрсөтпөй кошуп койгонсуң го? – деп айтыша башташат.

Ошол кезде уктап жаткан жолоочу ойгонуп кетет. Сураштырып, иштин жайын билген соң:

– Бул менин ырыскыма буюрган тамак тура. «Коноктун ырыскысы өзү менен» деген ушул. Мага бербейин дегениңер менен мага буюрган тамакка айла жок экен, – дейт.

Абышка-кемпир ошондон кийин: «Элден бекер эле бөлүнүп, жалаң мал деп тоодо жүрүппүз. Келген конок өз ырыскысы менен келет турбайбы. Андан көрө, эл арасына баралы», – деп тогуз жолдун тоомуна көчүп конушат.

Жолдон өткөн арып-ачкандарга бар тамагын аябай берип, элдин алкышы менен кемпир-чал жашарып, жыргап-куунап эл арасында жашап калган экен.

К. Сейдакматов

дүнүйөкор – байлыкты жакшы көргөн адам
улага – босого

1. Абышка-кемпир эмне үчүн элден бөлүнүп, өзүнчө жашап жүрүшүптүр? Буга силер кандай пикирдесиңер?
2. Жол жүрүп келген жолоочуга алар кандай мамиле жасашты? Сен алардын ордунда болсоң эмне кылар элең?
3. Абышка-кемпир өз катачылыктарын качан түшүнүштү? Жомоктон ошол жерин таап, үн чыгарып окугула.
4. «Коноктун ырыскысы өзү менен» дегендин маанисин кандай түшүндүңөр?

Абышка-кемпирге мүнөздөмө бергиле.

Үлгү:

- ач көз
- ичи тар
- өзүмчүл ж.б.

МАКАЛ БАР ЖЕРДЕ – АКЫЛ БАР

Макалдарда бардык акыл-ойлордун бермети топтолгон. Улуулар турмушта болгон ар кандай окуядан акыл менен жыйынтык чыгарып, улам кичүүлөргө накыл кылып айтып калтырышкан. Алар кичүүлөр үчүн жүрүм-турумдун элдик эрежелери катары кабылданган. Аны бузуу жаман жорук катары бааланган. Макал-лакаптар акыл-эстүүлүккө, адептүүлүккө, эмгекчил, билимдүү болууга, элди коргоого, Ата Мекенге кызмат кылууга чакырат.

Макал-лакаптар – кыска, так айтылган ой туюмдары. Анда эмгекчил, жакшы адамдар даңкталат, жалкоо, адепсиз адамдар шылдыңга алынат. Өзүңөр да байкап көргүлө.

«Өзүңдү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло».

«Сиз» деген сылык сөз, «Сен» деген сенек сөз».

«Кекчил болбо, эпчил бол».

«Ат сыйлаган жөө баспайт».

«Тил – жүрөктүн ачкычы».

«Баатырдын көркү эл менен, дыйкандын көркү жер менен».

«Карынын кебин капка сал».

«Кулдай болуп иштесең, байдай болуп ичерсиң».

«Ат – адамдын канаты».

«Эмгекчилдин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу».

«Билимдүүгө дүйнө жарык».

«Атаны сыйласаң – акылын ук,
энени сыйласаң – эмгегин баала».

«Билим алуу – ийне менен кудук казгандай».

«Билимдүүдөн акыл чыгат».

«Өнөрлүүнүн өмүрү узун».

«Бир жолу калпың билинсе, сөзгө алынгыс болосуң».

«Чыныгы дос чындыкты сүйлөйт».

«Көп жашагандан эмес, көптү билгенден сура».

1. Макалдарда эмнелер тууралуу ойлор айтылды? Алардын кайсылары силерге өзгөчө жакты?
2. Силердин байкооңорго, оюңарга төп келгендерин иргеп, дептериңерге көчүрүп алгыла.
3. Макалдардан үйрөнүп алып, өз сөзүңөрдө колдонуп сүйлөөгө аракет кылгыла.

ЖАҢЫЛМАЧТАР

Так, бат сүйлөөгө машыккыңар келсе, жаңылмачтарды көп айткыла. Ал үчүн эки-экиден болуп бөлүнгүлө да, бириңер окуп берип, экинчиңер аны кайталап айткыла. Биринчи, экинчи жолу так айта албасаңар, үчүнчүсүндө так кайталап айтасыңар. Анда силер упайга ээ болосуңар.

Жаңылмач айтышуунун максаты да ошол – жаңылбай, бат, так айтуусун текшерүү. Эмесе, силерге ийгилик!

Токол музоо сүзөнөөк,
Моюнчасын үзөнөөк.

Сүзөнөөк, үзөнөөк,
Байлап салдык үчөөлөп.

* * *

Айдар мотоцикл айдаар,
Айткылачы, балдар!
Айдардай айдай алаар
Араңарда ким бар?

* * *

Өндүр, өндүр, өндүрдүр,
Өндүргө түшкөн мөндүрдүр.

Өндүрдүр, мөндүрдүр,
Мөндүрдүр, өндүрдүр.

* * *

Маш буурчак таптаттуу,
Таш буурчак капкатуу.
Айтмак белем мен калпты,
Анда өзүң байкаштыр.

* * *

Ары алышты, бери алышты,
Карышкырлар жарышты.
Жарышкан карышкырлардын
Тарамыштары карышты.

* * *

Күчүктү Жусуп чымчылады,
Чымчыланган күчүк кыңшылады.
Кыңшылаган күчүктөн Жусуп,
Жүрөгү түшүп ымтырады.

Ы. Кадыров

1. Жаңылмач айтуунун максаты эмнеде экен? Аларды элибиз кандай максатта чыгарышыптыр?
2. Берилген жаңылмачтарды тез айтуунун кыйын экендигин эмнеден байкадыңар?

1. Өз тандооңор боюнча жаңылмачтардан 3—4тү жаттап алгыла жана өз ара мелдешкиле.
2. Адегенде, тез-тез көп ирет окугула да, андан соң жаттап алып көрктүү, так айтууга көнүккүлө.

ТАБЫШМАКТАР

Табышмактар силердин акылыңардын, кыялыңардын канчалык күчтүү экендигин текшерүүчү жана бекемдөөчү элдик чыгармалар болуп саналат. Ошондуктан, табышмактарды жөн эле жаттап албай, алар эмне үчүн ошондой айтылып жатканын элестетип түшүнгүлө.

Ата-бабаларыбыз балдарды асман менен жерди, ай менен күндү, суу менен музду, төрт түлүк малды жана башка түрдүү жан-жаныбарларды таанытуу үчүн аларды жөн гана айтып койбой кыялданып, өзү ойлоп таап алсын деп табышмактарды чыгарышкан.

Силер да аларды билип алып, бири-бириңердин тапкычтыгыңарды текшергиле, эске тутууңарды бекемдегиле.

I

Асманды көздөй атылган,
Ак маржан болуп чачылган.
Аптапты алыс кубалап,
Айдарымды чакырган,
Атын мунун тап ылдам?

Асман-жердин ортосунда көпүрө,
Бирок болбойт андан басып өтүүгө.

Жок көз таңган жоолугу,
Көрсөтпөйт басар жолунду.

Өзү – кунсуз,
Баасы – пулсуз.
Жандуу – жансыз,
Жашабайт мунсуз.

Сары сакал киши бар,
Санап бүткүс тиши бар.

II

Сары козу, көк козу,
Карындары ток козу.
Күздүн күнү көп козу,
Кыштын күнү жок козу.

Эшиктен кирет,
Тешиктен чыгат.

Б. Асаналиев

* * *

Достук ишке адалмын,
Досу болом адамдын.
Көрсөм үйдүн мышыгын,
Көрсөтөмүн кызыгын.

Мээлеп атсаң,
Колунду түздөп.
Кономун айкүр,
Боломун чик, бөк.

Кой эмесмин,
Мүйүзүм, сакалым бар.

Короо койго,
Көч баштаган атагым бар.

Чөптөр мончок тагынат,
Жамгыр жаап басылса.
Эрип кетет жок болуп,
Күн жарк этип ачылса.

Токтоналбайм бир жерге,
Тонум темгил тегерек.
Күлүк балдар түзөңдө,
Күндө ойношот тебелеп.

Н. Миңкара

1. Табышмак айтышуунун кандай мааниси бар экенин билесиңерби?
2. Табышмактар эмнелер жөнүндө экен?
3. Жандырмактарын өзүңөрчө таба алдыңарбы?
4. Силер бул табышмактардан эмнелерди түшүндүңөр?

1. Ушул сыяктуу табышмактарды өз алдыңарча ойлоп чыгаргыла. Аларды классташ курбуларыңар менен айтышкыла.
2. Жандырмактарына жараша сүрөт тартып келгиле.

КАЛПТАР

Балдар, силер «калптар» деп окуп алып, «эл дагы калп айтабы?» дешиңер толук мүмкүн. Бирок булар «болбогон нерсени болду» деп айткан жалганчынын калп сөзү эмес. Элибизде таланттуу сөзмөр адамдар балдарды күлдүрүп, көңүлүн ачуу үчүн түрдүү нерсени чоңойтуп же кичирейтип, бирок чындап айырмасын билдирбей, элестүү айта билген.

Төмөндө ошондой калптардан берилди. Окуп, элестетип, айткан адамдын кыялы канчалык күчтүү, ою бай экенин байкагыла. Окуп алып: «Кантип эле ошондой болсун» – деп ишенбейсиңер, бирок ушунчалык элестүү калп айтканына күлүп, ыраазы болосуңар.

ЭКИ ООЗ КАЛП

Өз энемдин ичинде экенимде,
Чоң атамдын жылкысын бактым.
Чоң атамдын баскан изине көл токтоттум,
Көл токтотуп, бир кулач балык алдым,
Балыгымдын жон терисин тилип алдым.

Олтуруптур дегенде олтуруптур,
Карагайдын башына
Кайнап-кайнап көл туруптур.

КАДЫБАЙДЫН АПЫРТМАЛАРЫ

Кептериме жип байлап,
Бекем байлап учкамын.
Тигил калың булутка,
Көтөрүлүп чыккамын.

Жандап учуп өткөндө,
Үзүп келгем булуттан.
Айырмасы жок экен
Кадимки эле тыбыттан.

* * *

Баптап баккан картөшкөм,
Болуптур чоң казандай.
Атам чыкты жардамга,
Үч күн өзүм каза албай.

Алып кетти Маскөөгө,
– Кой, бербесең уят – деп.
Айтып жүрөт көргөндөр:
– Азыр дагы турат – деп.

А. Кыдыров

Калп айтканды билбеймин,
Каткырам, асты күлбөймүн.
Жалганы жок сөзүмдө,
Көлдө болгон кезимде,
Балыктар менен сүйлөштүм,
Баарын ырдаганга үйрөттүм.

Бара жатсам, бара жатсам,
Тоо туруптур жолумду карай калсам.
Келтектеп түбүн коштоп алдым дагы,

Тоону тоголотуп салдым нары,
Жок чыгар бир өзүмдөн ашкан балбан.

Б. Асаналиев

1. Калптарды окуп, кандай ойдо калдыңар?
2. Калпты чындай кылып айтуунун кандай мааниси бар?

1. Ойлонуп, өзүңөр да ушундай чыгармаларды жазгыла.

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. Бул бөлүмдөн кайсы чыгармалар менен тааныштыңар? Аттарын атап бергилечи.
2. Манас ким болгон экен? Ал тууралуу окуганыңарды айтып бергиле.
3. Манастын баатыр, эр жүрөк экенин кайсы окуядан улам билдиңер? Анын эрдигин чагылдырган окуяны эстеп, тексттен тапкыла.
4. Акылман карыя баланын акылына эмне үчүн таң калды? Акылман менен баланын сүйлөшкөнүн айтып бергиле.
5. «Эки бир тууган» жомогун окуган соң, бир туугандар бири-бирине кандай мамиле жасашы керек деген ойго келдиңер? Эмне үчүн?
6. Макал, жаңылмач, табышмак, калптар эмне үчүн айтылып калыптыр? Алардын кандай мааниси бар? Ой бөлүшкүлө.

СЫЙКЫРДУУ КЫШ

КЫШКЫ ЧИЛДЕ

Кубалап жайкы аптапты
Жумалап жаайт аппак кар.
Кыроо, бубак жамынып,
Пайда болот ак бактар.

Улуп-уңшуп шамалы,
Элди үйгө камады.
Чилде түшүп, суу тоңчу
Мезгилди балдар самады.

Майдалап айнек сепкендей,
Кумшекер жерге төккөндөй.
Кардын бети жылтырайт,
От күйүп-жанып өчкөндөй.

Таң сүрүлүп аткандай,
Акиташ сээп чачкандай.
Жылт этип эле жок болот,
Ай нуру чагылышкандай.

Чыдабай суулар муз болуп,
Кийсең да чокой бут тоңуп.
Ызгаарлуу суукта каргалар,
Карагай, бакка бүт конуп.

Тоңгон колун үйлөшүп,
Бака-шака сүйлөшүп,
Жөнөйт балдар дөбөгө,
Чаналарын сүйрөшүп.

Бөбөктөр муз тээп ойношот,
Үшүйбүз деп ойлошпойт.
Мандайдан терин агызып,
Кар жиреп, музга сойлошот.

Муз тебишет мелдешип,
Тоготпой суукту тердешип.
Аяз ата, Аяз кыз –
Көп кечикпей кел дешип.

Ч. Иманалиев

чилде – бул жерде: кыш мезгилинде катуу суук болгон кырк күн

чокой – жылуу кийиз өтүк

1. Кыш мезгили ырда кандай сүрөттөлүптүр? Ошол саптарды таап, көрктүү окугула.
2. Кыш мезгилинде силер жашаган аймактын кооздугу кандай болуп калат? Сүрөттөп айтып көргүлөчү.

1. Каргалардан башка дагы кайсы канаттуулар кышташарын билесиңер? Алардын сүрөтүн тартып келгиле.
2. Табышмактын жандырмагын тапкыла:

Көргөнүм чын, жалган эмес,
Көктөн түштү сансыз кебез. (к..)

Баса албайт, бирок жылат,
Балдарды курсант кылат. (ч.н.)

Үйү – жарда,
Үшүбөйт карда (к...а)

ҮЧ АЯЗ

Собол койду чоң ата:

– Кана эмесе, балдарым,

Айткылачы баяндап:

– Сырттагы аяз кандайын?

– Катуу, жумшак, орточо –

Десе болот аязды.

– Минтип айтпайт эч качан! –

Берки бала талашты.

– Ырас, минтип айтылбайт, –
Деп чоң ата оңдоду.
– Катуу жүрсө чыкыроон
Темир аяз болгону.
Мүйүз аяз болгондо
Жумшарды деп биле бер.
Кийиз аяз болгондо
Кулакчыңды түрө бер.

Т. Самудинов

1. Кыш башка мезгилдерден эмнеси менен айырмаланат? Өз байкооңор менен айтып көргүлөчү.
2. Аяздын кандай болорун чоң ата кантип түшүндүрдү? Ошол саптарды кайрадан үн чыгарып, көрктүү окугула.
3. Кыш мезгили эмнеси менен силерге өзгөчө жагат? Өз оюңарды айткыла.

1. Кыш мезгилиндеги өзүңөр жашаган аймактын көрүнүшүн сүрөттөп айтып бергиле.
2. Ырды жаттап алгыла.

АЯЗ АТА

Кеч күз. Асмандагы сүрүлгөн булуттар кез-кез муздак жамгырын төгүп өтөт. Бир күнү апам: «Арыктагы суу каймактап калыптыр», – деди.

Барып көрсөм, арыктын бетин жалтыраган муз каптап, анын астындагы суу чулдурап агып жатат. Апама келдим да:

– Суунун каймагы жок тура, – дедим.

– Бетиндеги жука музду суунун каймагы дейт, – деди апам.

– Аны ким жасады?

– Аяз ата келе баштабадыбы? Түн ичинде ошол жасаган тура.

Аяз атаны көрбөй, анын сууну кантип каймактатып муз кылганын билбей калганыма аябай өкүндүм.

Эртеси кечке асман түнөрүп, самсаалап кар жаап турду.

Кечке жуук чыгыштан бир аз шамал жүрдү да түнөргөн булуттарды алда кайда айдап кетти. Түн киргенде асман-

да Ай жаркырап көрүнүп турду. Айрыкча үйдөгү жарык өчкөндөн кийин терезеден бадырайган жылдыздарды тиктеп жатып уктап калыпмын.

Апам эрте менен ойготуп:

– Карасаң, сен уктап жатканда Аяз ата келип, терезеге гүл тартып койгон тура, – деп терезенин айнегин көрсөттү.

Чын эле сырт көрүнбөйт. Терезенин айнегинен бир да жылчык калтырбай кооз гүлдөр менен ар түрдүү жалбырактын сүрөтү каптап калыптыр. Деги эле мындай сүрөттү биздин класстан эч ким тарта алгыдай эмес.

– Аяз ата кайда? – деп сурадым апамдан.

– Сыртта жүрөт.

Шашкан бойдон жүгүрүп эшикке чыгып, эки жакты карадым. Айлана аппак кар. Бак-дарактар ак тон кийген адамдай дүпүйөт. Ал жактан да Аяз атаны көрө албадым. Бетим менен колумдун учтары, кулак, мурдум кошо бирөө чымчылагандай тызылдап чыкты. Аяз атаны көпкө күтө албай үйгө кире качтым.

– Аяз ата көрүнбөйт, кетип калган окшойт, – дедим апам таарынчымды билдирип.

– Эмне үчүн кетмек эле, – деди апам жай гана, – бетиң менен кулагыңды тызылдата чымчып ким кызартты?

Кызык. Көрсө кулак, мурдумду тызылдата чымчыган Аяз ата тура.

А. Мусиров

1. «Суу каймактап калыптыр» дегенге кандай түшүндүңөр?
2. Терезеге чын эле Аяз ата сүрөт тартты бекен? Силер кандай ойлойсуңар?
3. Чыныгы Аяз атаны көрүүгө мүмкүнбү? Деги ал барбы?
4. Кышкы аяздын ызгаары силер тарапта кандай болот? Айтып бергилечи.

Табышмактын жандырмагын тапкыла:
Жок көз таңган жоолугу,
Көрсөтпөйт басаар жолунду. (Т...н)

СҮРӨТЧҮ АЯЗ

Тереземде көркөм сүрөт
Кайсы жерин караба.
Байкаштырып көргөн күлөт
Ээси жок шайтан араба.

Андан бери күчүк жүрөт
Үргөн сымал балага.
Ат кулактар, төө куйруктар
Уч-кыйыры жок талаада.

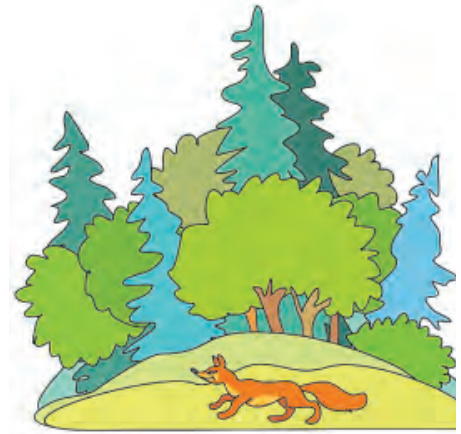

Ойго келбес айбанаттар,
Кең токойдун аюусу.
Жалт-жулт эткен түркүн заттар,
Кызыктырат баарысы.

Көрүп алып сүрөттөрдү,
Алаканын чапкылап,
Алтыдагы бөбөк күлүп:
– Ким тартты? – деп шаштырат.

Терезеге койгон чийип,
Көрүп алгын жакшылап.
Жал-куйруктуу, төрт буту жок,
Аргымакпы, ат турат?

Калеми жок, кагазы жок,
Тарткан сүрөт башкача.
Бир кемчилик – боёгу жок,
Баары тегиз таптаза.
Токой, тоолор, жалбырактар,
Кимдер тарткан, билбейм аны,
Болоор эле мактаса.

Караңгыда тарткан экен,
Сүрөт сыры ушунда.
Көрүп алып ойлоп кетем,
Үшүсөм да, кышында.

Учкан сымал илек-илек,
Биздин үйдүн тушунда.
Аяз тарткан ушул сүрөт,
Күн жылыса бузулма.

М. Жангазиев

1. Терезеге тартылган сүрөттөрдөн эмнелерди көрүүгө болот? Алардын аттарын атагылачы.
2. Эмне үчүн сүрөттөр күндүз эмес, түндө тартылып калып жатат деп ойлойсуңар?
3. Эмне үчүн акын: «Күн жылыса бузулма» — деп жатат? Анын маанисин түшүндүрүп бергиле.

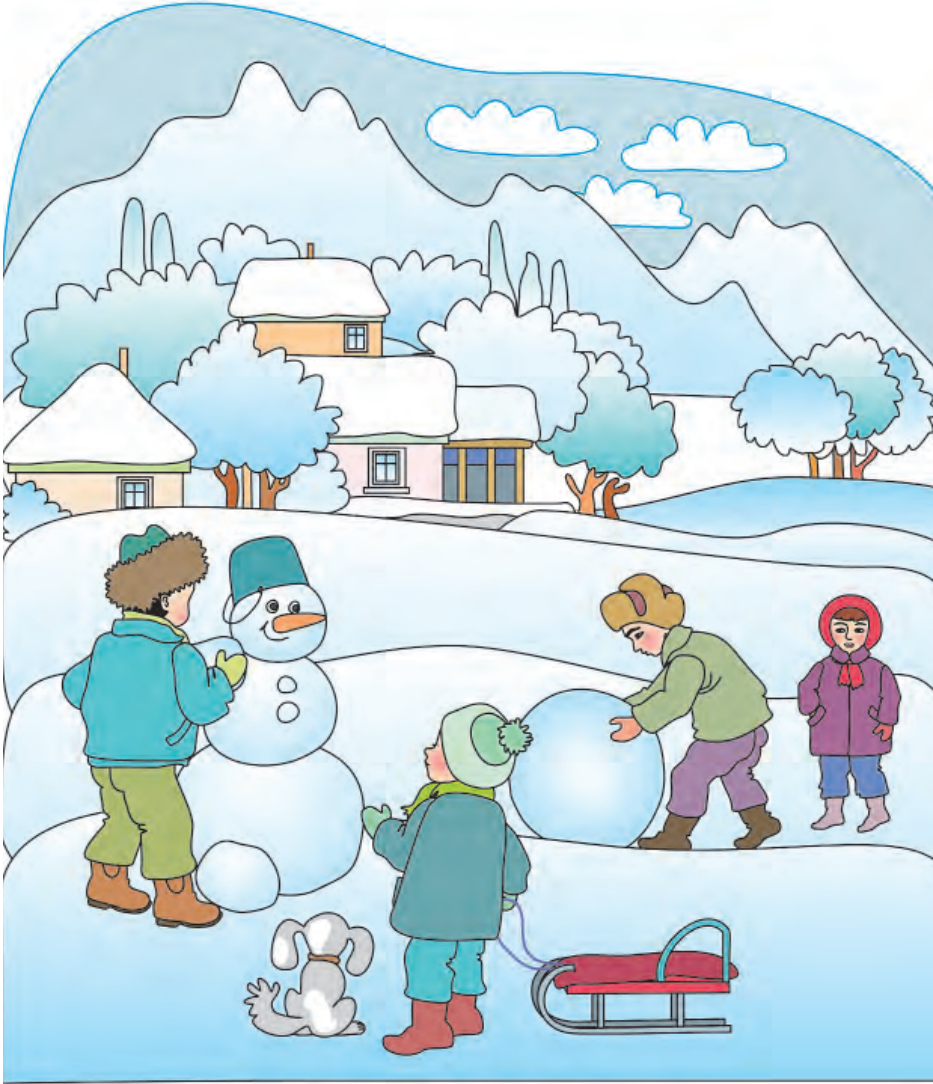
1. Ырдын өзүңөргө жаккан саптарын жаттап алгыла.
2. Табышмактардын жандырмагын тапкыла.

Карагайсыз, тактайсыз,
Көпүрө салат балтасыз. (м.з)

Жер карада ордунан жылбайт,
Кышында кыймылсыз турбайт. (Ко.б.и)

СЫЙКЫРДУУ КЫШ

(Сүрөткө карата дил баян)

Дил баян жазууга карата багыт берүүчү суроолор:

1. Кыш мезгилинде айлана-чөйрө кандай болуп калат? Кыштын кооздугун сүрөттөп жазгыла.
2. Сүрөтчү аяз терезелерге кандай сүрөттөрдү тартып коюптур?
3. Кышында балдар кандай оюндарды ойношот? Алар эмне үчүн суукту тоготушпайт?
4. Кышты эмне үчүн сыйкырдуу мезгил деп атайбыз?
5. Кыш мезгили сага эмнеси менен жагат?

КЫШ ЭМНЕ ҮЧҮН ЖАШЫН ТӨКТҮ?

Кыш аябай каарданып, дүйнөдөгү жан-жаныбарлардын бардыгын тондурмак болду. Ал, адегенде, канаттуу куштарга асылды. Анткени канаттуулар ызы-чуу салышып, кыштын тынчын алып жиберешкен эле. Ошон үчүн кыш токойдун жалбырактарын шыпырып түшүп, таптакыр жылаңачтап койду. Канаттуулар кайда барып жашарын билбей калышты. Алар топ-топ болуп жыйналып алып кеңеш курушту. Акылдашып отуруп, алар жылуу жактарга учуп кетишмек болушту. Кыштап калган кээ бир канаттуулар гана эмне кыларын билишпей, кыштын ызгаардуу аязына моюн сунушту.

Куштарды кууп жете албай калган соң, кыш жапайы айбандарга асылды. Жер бетин аппак кар менен чүмкөп, дарактарды муз бубактары менен каптады. Токойду аралап, ызгаардуу аяз айбандардын үрөйүн учурду.

Бирок айбандар андан корккон жок. Анткени булардын тондору да калың, терең ийинге, үңкүргө кирип кетүүчүлөрү да бар. Тыйын чычкандар жоон жыгачтардын көңдөйүнө кирип алышып, кышка карата жыйган тобурчактарын, жаңгактарын тарсылдатып чага башташты. Аюулар болсо жылуу үңкүргө кирип жатып алышты. Коён өйдө-төмөн жүгүрүп, сереңдеп жаны тынбай жүрүп, жылына турган болду.

Ал эми жылкы, уй, кой-эчкилер болсо кышта эч бир камырабайт. Алар жылуу короолордо, сарайларда жем-чөбүн күйшөй беришет. Курсактары ток, алды да кургак.

Муну көргөндө кыштын ого бетер кыжыры кайнады. Ошентип, ал балыктарга жетти. Катуу аязды үстү-үстүнө жиберип, көлдөрдү, өзөндөрдү тоңдурду, суунун бетин калың муз каптап калды. Бирок балыктар суунун терең түбүнө түшүп, мурункудан да жылуу жай таап алышты.

1. Кыш эмне үчүн канаттууларга каарданды?
2. Канаттуулар эмне үчүн кышында жылуу жактарга кетишет?
3. Кышындагы жан-жаныбарлар кандай шарттарда жашашат? Алар эмне үчүн кыштан коркушкан жок?

– Андай болсо мен адамдарды үшүтүп, айласын түгөтөйүн! – деди. Ошентип, аяз күчөгөндөн күчөй берди. Терезелерди саймалап, эшиктерди тоңдурду. Бирок адамдар аны тоготпой, үйүнө меш коюп, жылуу отура беришти. Алар кышта жылуу тон кийишип, токойдон отун алганы барышканда да суукка моюн беришкен жок. Бакты балталап кесип жатып да чекесинен

терин шыпырып, жылуу кийиминин ичинде кара терге түшүп ысылайт. Чана сүйрөгөн аттардын да жонунан буу чыгат.

Жаш балдар да кыштын ызасын келтирди. Алар коньки тээп, чанага түшүп ойношуп, кыштын ырахатына батышты. Бири-бирин кар менен урушуп, кардан сыйгалак жасашып, анын үстүнө суу куюп:

– Кана, аяз, бизге жардам кылып, муз тоңдургун! – дегенде кыш ого бетер жинденди. Ал бир баланын мурдун, экинчи баланын кулагын чымчып алды эле, мурду да, кулагы да кубара түштү. Бирок балдар анын айласын табыш-

ты: алар үшүгөн кулакты, мурунду кар менен сүртүп кызартышты. Ошентип, үшүккө алдырбай сактап калышты.

Колунан эч нерсе келбегенин көрүп, кыш ыйламсырап жашын төктү. Анын жашы тамчылагандан тамчылай берди...

Демек, жаз келип, кардын ордуна жамгыр жаай баштаганы мына ушуга байланыштуу болгон дешет.

К. Ушинский

1. Адамдарды кыш аязы менен коркута алдыбы? Эмне үчүн?
2. Балдар ызгаар аязды кантип жеңишти?
3. Кыш ызасына чыдабай көз жашын төктү десек туура болобу? Силер кандай ойлойсуңар?

1. Силер кышында аяз менен кантип күрөшөрүңөр тууралуу айтып берүүгө даярдангыла.
2. Табышмактардын жандырмактарын тапкыла.

Кулак, мурун эткен тыз,
Куу түспөлдүү мезгил ... (К..)

Кайтып келди өрдөк, каз
Кайсы мезгил, тапчы – ... (Ж..)

Кызык жери ушунда:
Жайкысын жылуу кийинип
Чечинип салат кышында. (Б..-д..ак)

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. Эмне үчүн «Сыйкырдуу кыш» деп айтылат? Силердин оюңар кандай?
2. Кыштын башка жыл мезгилдеринен өзгөчөлүгү эмнеде деп ойлойсуңар?
3. Аяздын үч түрүн эстегилечи. Эмне үчүн мындай аталат экен?

4. Кышында чын эле Аяз ата келиши мүмкүнбү? Эмне үчүн?
5. Аяз терезелерге кандай сүрөттөрдү тартып кетиптир? Ошол саптарды «Сүрөтчү аяз» деген ырдан таап, кайрадан көрктүү окуп бергиле.
6. Бул бөлүмдө кайсы чыгарма силерге абдан жакты? Ал тууралуу сүйлөп бергиле.
7. «Кыш жашын төктү» дегенди кандай түшүндүңөр? Бул кайсы мезгилде болушу мүмкүн?

III ЧЕЙРЕК

КЫРГЫЗ АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРЫ – БАЛДАРГА

ЖЕТИ АТА

(«Ак кеме» повестинен үзүндү)

1. Балдар, силер жети атаңарды билесиңерби? Атап бергилечи.
2. Жети атасын ар бир кыргыз билүүсү зарылбы? Эмне үчүн андай деп ойлойсуңар?

Бала шофер менен кызуу аңгемелешүүгө кирди.

– Мен бардык машинелерди, бардык шоферлорду жакшы көрөм, – деди бала.

– Анын себеби эмнеде? – деп шофер кызыкты.

– Машине жакшы да, күчтүү, ылдам. Бензиндин жытын жакшы көрөм. Шоферлор – мүйүздүү Бугу эненин балдары.

– Не дейт, не дейт бу бала? – жигит түшүнгөн жок. – Бугу эне дегениң эмне?

– Билбейсиңби?

– Жок, чырагым, мындай кепти эстей албай жатам.

– Сен өзүң кимсиң анда?

– Мен казакмын. Караганда шаарында турам, шахтерлордун мектебинде окуганмын.

– Жок, кимдин баласы болосуң дейм?

– Ата-энемдин баласымын.

– Аларчы?

– Алар да өз ата-энесинин балдары.

– Алардын ата-энесичи?

– Ой-ий, сен буларды сурай берсең, дүйнөнүн түбүнө жетпейбиз го.

– Мен мүйүздүү Бугу эненин балдарынын баласымын.

– Аны сага ким айтты?

– Атам айткан.

– Чырагым, сөзүңдү түшүнбөдүм, – деп солдат таң калды.

Жанында руль кармап, жумшак орунда эпейип отурган бу делдең кулак, чоң баш балага назары түшүп, солдат кы-

зыгып калды. Бирок бала дагы сураштыра келсе, солдат өз уруусунун башталышы түгүл, жети атасын так билбейт экен, ага уялып калды. Айта келсе, үч атага араң жетти. Андан нарычы?

– Жети атаңдын аттарын үйрөткөн жок беле атаң? – деди бала.

– Ага эмне мынча таңсык болдуң? Жети атамды билбейм, бирок көрүп турасың го, эл катары жашап жүрөм.

– Атам айтат, адамдар ата-тегин унутуп койсо, бузулуп кетет деп.

– Ким бузулат? Кишилерби?

– Ооба.

– Эмне үчүн?

– Анда, – дейт атам, – баары бир балдарым, балдарымын балдары билбей калат деп, адамдар арам иштен жийиркенбей, тартынбай калат дейт. Баары бир балдарым, анан балдарымдын балдары билбей калат деп, адамдарга жакшылык кылбай калат – дейт...

– Аа, укмуш экен сенин атаң, – деп шофер жигит чын ниетинен таң калды. – Кандай ажайып адам. Атаң сенин мына бу казан башыңды эч нерсеге арзыбаган дүнүйө менен толтуруп бүткөн экен. Кулагың да мыкты экен, биздин полигондогу локатырдын өзү... Сен көп эле атаңды тыңдай бербе. Атаң караңгы, маданиятсыз киши го...

Ч. Айтматов

таңсык болдуң – бул жерде: мынча кызыктың

1. Чыгармадан баланын койгон суроосун түшүндүрбү? Өз оюңарды айтып көргүлөчү.
2. Шофер жигит баланын суроосуна эмне деп жооп берди? Ал жети атасын билет бекен?
3. Баланын айтуусу боюнча жети атасын билбегендин кандай залалы бар экен? Чыгармадан бала менен шофердун сүйлөшкөнүн ролго бөлүштүрүп окугула.
4. Казак жигиттин балага: «Атаң караңгы, маданиятсыз киши экен. Арзыбаган дүнүйө менен сенин башыңды толтуруп коюптур» – деп айтканы туурабы? Ал жигитке силер кандай баа бересиңер?

1. Силер да ата-энеңерден жети атаңар тууралуу сурап, тактап билип келгиле.

ЖЕТИ АТА

Азаматтын белгиси –
Аталардан бата алган.
Жети атасын билбеген,
Жетесиз кул аталган.

Жакшы жигит ардактап,
Ата жолун улантат.
Эмгек өтөп журтуна
Элин кошо кубантат.

Жети атасын билгендин
Жетик болот акылы.
Улук болгон сайын көп,
Кичик болот басыгы.

Б. Чотурова

1. Ырды жаттап алгыла.
2. Бабалардын батасын үйрөнүп, маанисин бирге талдагыла.

Ак калпагың кийип өс,
Ала-Тоонду сүйүп өс,
Жети тилде сүйлөп өс,
Жети атаңды билип өс.
Оомийин!

ЛОГОГРИФ

Тамгаларын өзгөртсө,
Жаңы сөздөр жасалат.
Бул табышмак, бул оюн
Логогриф деп аталат.

Жетсем экен деп самайт
Жарышкандын көңүлү.
«М» тамгадан арылса,
Анда устанын шериги.

Чулгап калат ак мамык
Тоо-токойдун арасын.
«А» тамганы уласаң,
Көөнүн өңүн табасың.

Суусаганда жол жүрүп,
Сага тоодон кезигет.
«Б» тамгасын жоготсо,
Таштан-ташка секирет.

Таңында эрте ойгонуп,
Тамак издеп какылдайт.
«К» тамгасын өчүрсө,
Көктү тиреп закымдайт.

Эл ичине таанылган
Ишмечини эмне дейт?
Башына «Т» уласаң,
Койлор ансыз жем жебейт.

Кийип алсаң кышында,
Ызгаар демин сезбейсиң.

Баш тамгасы жоголсо,
Эки жерде беш дейсиң.

Таза сууга жуунуп,
Аарчынасың бетинди.
«С» тамганы алып кой,
Ээрчийт балдар өзүңдү.

«Т»ны койсоң башына,
Керегимин чачтын.
«Б»ны койсоң башына,
Калем кармап жазгын.

Сөздү башта «Б» менен,
Ал тажабайт чардаштан.
«Б» ордуна «Т»ны кой,
Атың коркпойт тайгактан.

Көктөн жамгыр куюлса,
Аны колго аласың.
Баш тамгасын алып кой,
Жыттуу боло каласың.

Т. Самудинов

АМАЛ МЕНЕН ОКУЧУ

Адат болуп акыры
Кетеби деп чочуймун.
Көчөдөгү жазууну
Бир кызыктай окуймун.

АНАКША ПЕТКЕМ ЙАЧ ЗЫБРАД
АКЕТПА КРАП КАДЗУМЛАБ
РЕТПЕТИК АТЧОП АТЕФНОК
РЕДМИЙИК АССАК АСАБЛОК

Көргөнүмдү ушинтип
Ырга айлантам кыйналбай.
Кээ бир балдар таң калат,
Сөз болду деп бул кандай?

Табышмактан опоңой,
Кереги эмне чочулап.
Бул жазуулар болгону
Амал менен окулат.

Т. Самудинов

1. Табышмак-ырлардын жандырмактарын тапкыла.
2. Өзүңөр да ушул сыяктуу чыгармаларды жазып көргүлө.
3. Бириңер ар кандай сөздөрдү тескери айтып, экинчиңер кайра оң айтылышын таап мелдешкиле.

ЧОҢ АТА МЕНЕН НЕБЕРЕ

Болоттун жайлоодогу чоң атасыныкына келгенине эки жумача болуп калган. Бир күнү чоң атасы татынакай чаарчыкты кармап келип берди. Болоттун кубанычы койнуна батпай:

– Бул эмне? – деди.

– Бул эликтин чаарчыгы. Жаңы эле туулган экен, ананайын. Карачы көзүн, энесинен ажырап калган экен, байкуш... – Чоң ата жонунан сылап койду.

– Энесинин тилин албаса ушинтет да, – деди чоң эне. – Мурда күнү Болот да кибиреп, балдарды ээрчип, карагайлуу бетке барыптыр. Кокус ушул чаарчыкка окшоп адашып кетсе кантет элек.

– Мен адашпайм, чоң эне. Үйдүн тегерегинде эле ойнойм.

– Ошент, айланайын. Карыган энеңди көп какшатпа.

Болоттун көңүлү жайланып, кечке чаарчык менен убараланды. Күн бата койлор жайыттан кайтып, айлананы караңгылык басканда Болот эмнегедир тынчсыздана баштады.

– Эшикке караңгы түштү, чоң ата. Чаарчык энесин сагынган окшойт. Чаарчык үйүнө баргысы келип, ыйлаганы турат, коё бериңизчи, чоң ата.

– Коё бергенде араң жан кургур кайда барат. Бөөдө карышкырга жем болот. Андан көрө өзүң жакшылап багып өсүрсөң, кийин шаарга ала кетесиң. Сени менен кошо ойноп, ээрчип жүрө берет.

Чоң атанын бул сөздөрүнө Болот муюп калды. Бирок анын муюганы көпкө узаган жок.

– Чоң ата, мунун энеси ыйлап издеп жүрөт го азыр. Таң атканча ыйлай берет го байкуш. Энесине жеткиреличи.

– Болуптур эми, боорукерим, эртең эрте туруп, чаарчыкты кармаган жерге алып барып таштаймын. Энеси ошол жерден таап алат. – Чоң ата небересинин башын сылады.

А. Кыдыров

чаарчык – эликтин баласы
уюуп калды – макул болду

1. Чоң ата чаарчыкты кайдан, эмне себептен алып келди?
2. Чоң эненин «энесинин тилин албаса ушинтет да» дегенин силер кандай түшүндүңөр?
3. Болот чоң атасынан эмнени суранды?
4. Чоң атанын «Шаарга ала кетесиң, сени менен кошо ойноп ээрчип, жүрө берет» дегенин силер кандай ойлойсуңар? Бул туура болот беле?
5. Чоң атанын чаарчыкты кармаган жерине алып барганы туура болобу? Силер кандай ойлойсуңар?

Силер да жаныбарларга, канаттууларга боорукерлик кылып, жардам көрсөткөнүңөр тууралуу ой бөлүшкүлө.

БӨДӨНӨНҮН ТҮЛКҮНҮ АЛДАГАНЫ

Бөдөнөнүн кеби бар,
Турумтай менен кыргыйда,
Толуп жаткан кеги бар.
Бул экөөнөн бөдөнө
Дайым жүрөт жашынып,
Эки жагын элеңдеп,
Эси чыгып ашыгып.

Бөдөнөнү түлкү аңдыйт,
Чакырган үнүн уккан соң.
«Бытпылдык» деген табышы
Жакын жерден чыккан соң,
Аста басып аңдыды.
Басып калды түлкү акең,
Бөдөнөнү учурбай.
Түлкү акең амал иштеди,
Баскан жерден тиштеди.

Бөдөнө туруп ойлонду:
«Кутулсам түлкү оозунан,
Табайын мунун эбин, – деп,
Жедирбейин тегин», – деп.

– Арзымды уккун, түлкү аке!
Адал кылып жегин, – деп.
Уккан болсоң сөзүмдү,
Үлүрөйтпөй көзүңдү,
Оозуңда мен турамын,
Угуп жегин сөзүмдү.
Кулкулдатпай тамагың,
Бул санакты санагын.
«Макул» – деп түлкү ынанды,
Санамакка чыдады.

«Бир» – десе, түлкү «бир» – деди.
«Эки» – десе, «эки» – деп,
«Үч» – десе, түлкү «үч» – деди.
«Төрт» – десе, түлкү «төрт» – деди.
«Беш» – десе, түлкү «беш» – деди.
«Акыңдан, түлкү, кеч! – деди.
– Аянбай, түлкүм, алты де,
Анык санап сен өткөн
Адалдын анты «алты» эле.

Акылдан түлкү шашканда,
«Алты» – деп оозун ачканда,
Бөдөнө кетти кутулуп,
Түлкү калды жутунуп.
– Алтың менен аңга түш,
Айтпай койбой не болдум!
Ширин этин мен чайнап,
Эзип жебей не болдум!
– Түлкү калды кайгырып,
Бөдөнөдөн айрылып.
Алдаганын бөдөнө
Айтып калды ыр кылып.

Тоголок Молдо

кеги бар – өчү бар
аста басып – акырын басып

1. Бөдөнө кайсы жаныбарлардан коркот экен?
2. Бөдөнө түлкүнүн колуна кантип түшүп калды?
3. Түлкүдөн кутулуш үчүн бөдөнө кандай амал ойлоп тапты?
Ошол жерин чыгармадан таап, үн чыгарып окугула.

Бөдөнө менен түлкүнүн ортосундагы айырмачылыктарды айтып бергиле.

Үлгү:

Бөдөнө – жоош, айлакер ж.б.

Түлкү – куу, жырткыч ж.б.

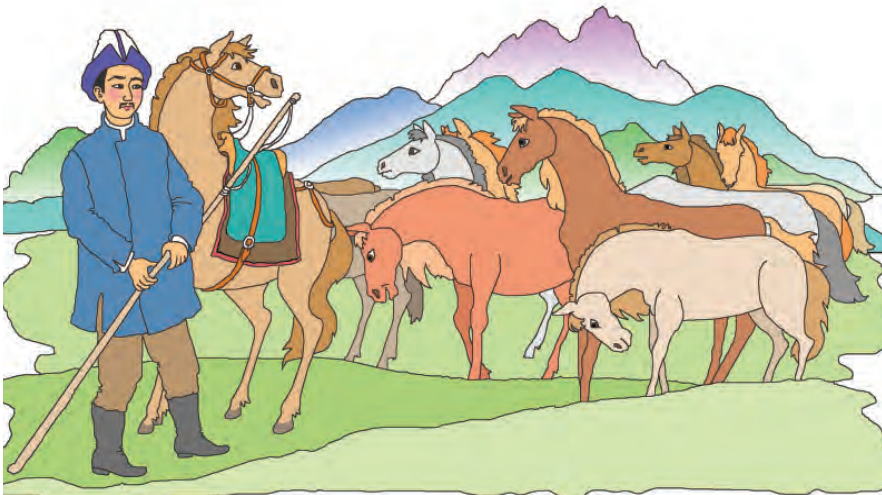
КИЧИНЕКЕЙ ТИЛМЕЧ

I

Ошентип, Дон айгыры капыстан эле өлүп калды. Биз анда элдин баары «уулуу шибер» деп атаган Уу-Саз деген жайыттан жай алган элек. Бул жерде уулуу чөптөр көп өсчү. Жылкыларыбыз болсо андай уулуу чөптөрдү билишет, алар өскөн жерге жакындабай айланып өтүп, андан ары от кууп кетет. Жанагы «конок» Дон айгыры заар чөп менен жөнөкөй чөптүн айырмасын кайдан билсин? Түшүнүктүү да, ал ушундай уулуу чөптөрдөн оттоп алган да, ошондон ууланып өлгөн.

Биз, балдар, баарыбыз Дон айгыры өлгөн жерге чуркап жөнөдүк. Кандай болгонун өз көзүбүз менен көргүбүз келди. Келдик да, делдейип туруп калдык, далдайган чоң Дон айгыры узун жана эттүү семиз буттарын суналта созуп, карды болсо жарылайын деп шишип, кызыктай өлүптүр. Анан дагы анын оозу ачылып, тиштери көрүнүп, көзү айнектей жылтырап, башы болсо тескери жакка бурулуп калыптыр.

Жылкычылар айгырдын ары жак-бери жагына улам өтүп, денесине үңүлө карап, баштарын чайкагылап, кабактарын салып, калдайган чоң айгырдын алеки саатта эле кантип өлүп калганын андай албай турушуптур. Ушундай кантип болсун? Үйүрдү ар дайым баштап жүргөн куландан соо жылкы жөн эле жерден кантип көз көрүнөө өлүп кал-

сын? Булардын жылкынын өлгөнүнө кайгырышпай, анын өлүмү үчүн жогору жактагыларга кантип жооп берерин ойлоп, айлалары куруп жатканын кийин түшүндүм. Асыл тукум айгырдын өлүшү колхоз жетекчилери үчүн тагдыр чечер чоң окуя болмок экен, көрсө.

Эми болор иш болгон соң, жылкычылардын бир гана амалы калыптыр – тиги айгырдын эмнеден, кантип өлгөндүгүн түшүндүрүп жазган кат-акт зарыл экен.

Айылга чабарман жиберешти. Эртеси аны менен кошо бир сары чач орус киши – мал доктур келет. Жылкычылар болсо эч кимиси орус тилин билбегендиктен, ага айгырдын эмнеден өлгөнүн түшүндүрө албай көпкө алектенет.

тилмеч – котормочу

куландан соо – эч жери оорубаган

1. Жайлоонун аты эмне үчүн «Уу-Саз» аталып калыптыр?
2. Дон айгыры эмне себептен өлүп калды деп ойлойсуңар?
3. Улуу кишилер эмне үчүн Дон айгырынын өлгөнүнө кейип, капаланып жатышты?

II

Бир маалда жылкычылардын бирөө Айымкан байбиченин небереси орусча билерин эстеп калат.

Мен адаттагыдай эле досторум менен ойноп жүргөм. Чоң энем мени колуман тартып:

– Жүр, улууларга тилмеч болосуң! – деп жетелеп жөнөдү. Мен болсо оюн кумарына азгырылган досторуман айрылгым келбей кетенчиктеп атам. Чоң энем көнбөйт:

– Шүк, кудай урган! Сен орусча билет эмессиңби? Тилмеч болбой койсоң, бардык туугандар сени жаман көрөт! Сени эле эмес, ата-энеңди да жаман көрүп калышат. Бас! – деп дегендетип, элдин баары топтошуп турган жерге алып барды.

Алардын чок ортосунда орус киши туруптур. Ал мени карап орусчалап:

- Эй, бала! Саламатсыңбы? – деди. Мен да ага орусча:
- Здравствуйте! – дедим.

– Сен мага жардам бергени келдиңби? Абдан акылдуу бала окшойсуң? Карачы, бул чоң аттын өлүп жатканын. Мунун кантип өлгөнүн мага түшүндүрчү, – деди орус киши күлмүндөп.

Топтун арасынан аксакалыраагы мага:

– Уулум, сен ушул оруска биздин тоолордо уулуу чөп өсөрүн, айгыр ошону жеп алып заарланып өлүп калганын айт. Биздин жылкылар болсо уулуу чөптөрдү таанып жербейт де. Айгыр бул жайлоого биринчи жолу келип, уулуу чөптү ажырата билбей, анан ошонун айынан өлүп калды де. Ушинтип айтып түшүндүр, – деди.

Мен дагы да болсо кетенчиктей бердим. Баары мени:

– Бол эми, айт! – дешип оруска түртүштү.

Жалдырап турган орус болсо чыдабай менден:

– Не болуптур, эмне дешти? – деп чый-пыйы чыгып кетти.

– Байке, айгыр уулуу чөп жеп алыптыр, – дедим мен араң кепке келип.

– Эмне!? Каяктагы уулуу чөп экен? – деп таң калды орус.

– Биздин бу тоолордо уулуу чөптөр аябай көп өсөт. Жерлик жылкылар аларды жытынан айыра тааныйт да, жакын жолобойт. Бирок бу айгыр ошону билбей жеп коюптур, – дедим мен бат-бат.

Жылкычы карыя кайрадан мага кайрылды:

– Карачы, уулуу чөп жеп алгандыктан ичи көөп кетиптир. Курсагы зыңкыйып турганынан эле шекшисе болот да.

Мен оруска бул айтылгандарды да бир баштан которуп бердим.

Орус мага:

– Азамат! Эми мен баарын түшүндүм. Актыны да жаза алам, – деди.

Жылкычылар тиги жазылган баракка тастыктап кол коюшуп, орусту болсо чоң энемдин өргөөсүнө меймандоого алып жөнөштү. Дароо козу союлуп, конок сыйлоо каадасы башталды.

Мен болсо бул учурда балдар менен боз үйдүн тегерегинде адатымча ойноп жүргөм. Бир маалда ичкериге чакырышты. Чоң энем төрдө сөөлөт күтүп, мени сыймыктуу карап туруптур. Улуулардын бири мага майлуу жилик узатты:

– Сен аябай зээндүү бала экенсиң. Буерде болбогонуңда бу оруска түшүндүрө албай калмак экенбиз. Мынакей, ала гой, сага устукан! – деди. Мен сүйүнүп, жиликти алдым.

Мына менин алгачкы эмгек акым. Жиликти кармап, эшикке жүгүрдүм. Аны досторум менен бөлүшүп жеп койдук.

Ушинтип, алгачкы мертебе орус тилден кыргызчага, кыргызчадан орусчага которуп, тилмеч болгом...

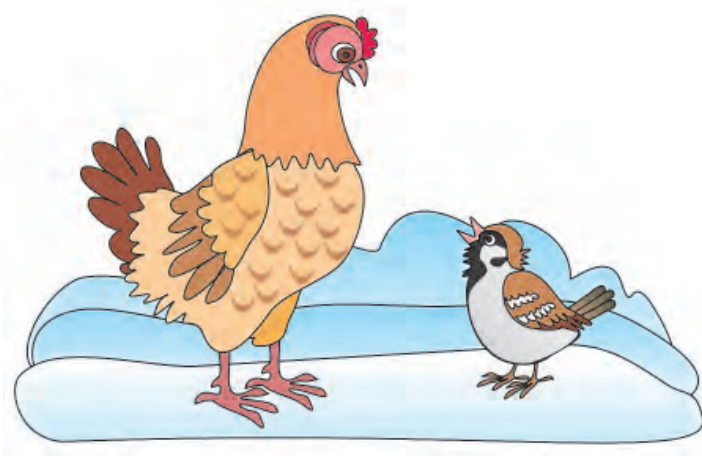
Ч. Айтматов

1. Кичинекей Чыңгызды чоң энеси эмне үчүн элдин арасына дегендетип жетелеп алып келди?
2. Тилмеч бала орус кишиге жылкычылардын айткандарын орусча которуп түшүндүрүп бере алдыбы? Чыгармадан ошол жерин таап, үн чыгарып окуп бергиле.
3. Алгачкы эмгек акысына ал эмне алды?
4. Тил билгендин пайдасы жөнүндө дагы эмнелерди айта аласыңар?

Макалдардын маанисин түшүнүп алгыла.
«Жигитке жетимиш өнөр аздык кылат».
«Өнөр алды – кызыл тил».

ТАРАНЧЫ

I

Түзөңгө тегиз толуп кар,
Таранчы күнү болду тар.
Ар кимден «чырк-чырк» дан сурайт,
Амалы калбай жан сактар.

Токтолбой учат ар кайда,
Тоголок дан жок, барбы айла.
Талаада эккен эгиндин,
Даярын жеген ал жайда.

Сууктан үшүп курушуп,
Көрүнгөн бакка бир учуп,
Курсагы ачып титирейт,
Тирүүлүк жайды унутуп.

Жалкоолугун карачы
Олтуруп минтет таранчы:
– Тоок эже, бергин даныңдан,
Өлүмгө болуп аралжы.

Өзүң бил, эже-ак тоогум,
Калбасын менден эч көөнүң.
Жазында берем карыз бер,
Тойгузат Гүлжан сүйүнө.

– Сен болсоң тойлоп күзүндө
Кыласың зыян түшүмгө.
Суранып келген белемсиң,
Буудайды көрүп түшүндө.

Силкинип басып кекеңдеп,
Тоок айтты жообун бекемдеп:
– Белемге көнгөн сендейге
Бералбайм, айтпа бекер кеп.

аралжы – ортомчу, сактап калуучу
белемге – даярга

1. Эмне үчүн таранчы кышында ачка калып, кыйынчылыкка туш болду?
2. Таранчынын «жазында карызымды берем» дегенине тоок ишендиби? Эмне үчүн?
3. Тооктун таранчыга «Белемге көнгөн сендейге бералбайм, айтпа бекер кеп» дегенин силер кандай түшүндүңөр?

II

Туралбай тоок жанына,
Таранчы конду талына.
Аңгыча конду ак кептер,
Канатын жайып кагына.

Кептерге Гүлжан жем чачты,
Ак кептер жемин жеп жатты.
Чырылдап конуп маңдайга
Таранчы ага сөз катты.

– Аманбы, кептер эжекем,
Сени да чымчык дейт экен.
Синдиси ачка турганда,
Эжеси жеке жейт бекен?

Деп таранчы айланат,
Бул сөзгө кептер таң калат.

Кеп айтат: – Уккун, таранчы,
Жалкоого кимдер алданат?

Таранчы көзү жайнады,
Табалбай айтат айланы:
– Жалкоосуң дейсиң сен өзүң
Бересиң кандай пайданы?

Ак кептер анда мындай дейт:
– Иштебей колуң туурулуп,
Жыргалдуу кезде куурулуп,
Кесибиң сенин уурулук.

Айланып учам жер жүзүн,
Кубанып карайт эл бүтүн.
Тынчтыктын менмин символу,
Тынчтыкты тилейм эл үчүн.

Сөз таппай калды таранчы,
Даяр ашка саламчы.
Жашынып жеген эл энчин
Жан бактыны карачы!

Ж. Тынымсейитова

жан бакты – бирөөнүн эсебинен жашаган

1. Гүлжан кептерге эмне үчүн жем чачты?
2. Таранчы кептерге эмне деп жалынды? Ошол жерин чыгармадан таап, үн чыгарып окугула.
3. Эмне үчүн кептер таранчыга: «Кесибиң сенин – уурулук» – деп жатат? Аны силер кандай түшүнөсүңөр?
4. Эми таранчынын абалы кандай болот деп ойлойсуңар? Өз оюңарды айтып бергилечи.

Макалдын маанисин чечмелеп, түшүнүп алгыла.

«Арам айтып максатка жетпейт».

«Ала жылкы жоголбойт, арамзаада оңолбойт».

«Жалкоо жарыбайт».

МАНСАПКОР КҮЧҮК

Короочу деген бир күчүк атак-даңк жөнүндө көп ойлончу болду. Өзү аябагандай уйкучу. Керээли-кечке уктайт. Анан ойгонсо эле атак жөнүндө ойлоно кетет. Бир күнү ал атасына келип «музыкант болом» деген тилегин айтты. Атасы менен энеси ошого аябай сүйүнүшүп, Короочуну дароо эле музыкалык мектепке жетелеп барышты. Ал жерде келгендердин жөндөмүн текшерүүчү мугалим болот экен.

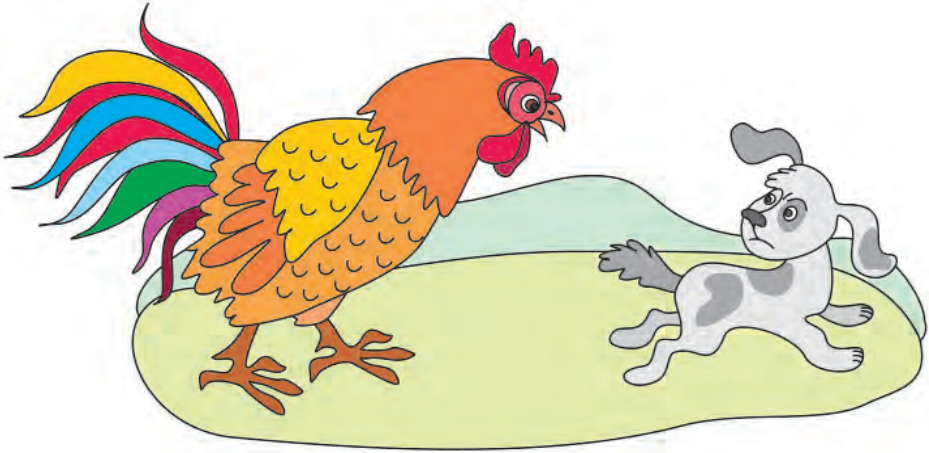
– Кана, күчүгүм, роялдын баскычтарын мен баскандай басып, до-ре-ми-фа-соль-ля-си деген үндү чыгарчы, – деди мугалим.

Күчүк дароо макул болуп роялдын баскычтарын басса эле «ав-ав, ав-ав» деген добуш чыгат. Эки-үч саатча убара болду мугалим. Бирок күчүктөн «ав-авдан» башка эч нерсе чыкпай койду.

– Кечирип коюңуздар, музыкага шыгы жок турбайбы балаңардын, – деди мугалим ата-энесине.

Ошентип, Короочу музыкалык мектепке өтпөй калды да, бир топ күндөн кийин ата-энесине «сүрөтчү» болом деп ыйлап кирди.

Ата-энеси ага да сүйүндү. Себеби: «Уулубуз эптеп эле бир нерсеге жараса экен» – деп тилек кылышчу.

Көркөм-сүрөт окуу жайга жетелеп жөнөштү күчүктү. Ал жерде да келгендердин шыгын текшерип көрөт экен, Корочу мында да өтпөй калса болобу. Себеби колуна карандаш берип, ар нерсенин сүрөтүн тарт десе, күчүк таптакыр тарта албай койду.

– Шыгы жок экен балаңардын, – деди мында да мугалим. Ошону менен үчөө ээрчишип, үйлөрүнө маанайлары пас кайтышты.

Жолдо келе жатып күчүк ыйлайт. «Шык-талант сатып бергиле мага», – дейт ата-энесине.

– Шык-талант деген сатылбайт, балам. Аны деген Кудай берет.

– Анда Кудайдан мага сурап бергиле, – дейт күчүк өжөрлөнүп.

Ошондо Дөбөт жини келип кетип, баласын бир тиштеди:

– Бас жаагыңды! Кудайдан сурап албайт шыкты. Аны Алла Таала өзү берет ар кимге! Короо кайтаргын!

Ошентип, мансапкор күчүк таяк жеди. Бирок мансапты унута албай жүрүп, бир күнү телевизордон баатырлар жөнүндө көрсөтүүнү көрдү да, ата-энесине кайра чуркап барды.

– Анда эмесе, мен баатыр болом! Баатырларды окутуучу мектепке алпаргыла, – деди ал.

Ата-энеси күчүктү таңданып карап калышты.

Атасы көп ишене бербеди баласына. Бирок апасы чырылдады:

– А балким, болсо болор. «Бешиктеги баланын бек болорун ким билет?»

Апасы ошенткенде Дөбөт ойлонуп турду да, мындай деди:

– Болуптур, бирок менин билишимче Кыргызстанда баатырларды окутуучу мектеп болбосо керек эле. Ошон үчүн мен сени өзүм эле сынап көрөйүн.

Ошентти да, Дөбөт баласын жетелеп барып, тоокканага киргизип жиберди. Бир маалда кызыкты көрүп алгыла: тооктордун жол башчысы Кызыл короз деген неме ачуусуна чыдабай кыйкырып өкүрүп кууп алыптыр. Күчүк коркконунан тоок уядан качып чыгып, көрүнгөн бурчка жан соогалап жашынат. Каңшылаганын уксаңар кулак тунат.

– Көрдүңбү, балам, – деди Дөбөт күчүгүн эптеп Короздон куткарып алган соң апаптап жатып: «Баатыр болуш үчүн жүрөк керек...»

К. Акматов

мансапкор – атак-даңкка умтулган
маанайы пас – көңүлү чөгүңкү

1. Короочу күчүк эмне максат менен «музыкант болом» деди?
2. Эмне үчүн аны музыкалык, сүрөтчүлүк окуу жайларга албай коюшту?
3. Күчүк айткандай шык-талантты ага сатып берүүгө болобу? Болбосо, эмне үчүн?
4. Акыркы ирет Дөбөт күчүгүн кантип сынады?
5. Атак-даңкка кантип жетсе болот деп ойлойсуңар? Өз оюңарды айтып көргүлөчү.

Короочу күчүккө мүнөздөмө бергиле.

Үлгү:

Короочу күчүк – мансапкор, шыгы жок ж.б.

БИР ТҮЙҮНЧӨК АКЧА

Эртең менен болчу. Талант мектепке келаткан. Автобус аялдамадан жаңы эле жөнөп кетти. Талант андан өтүп, жолдун өйүзүндөгү мектепти көздөй басмак.

Ал алдыга баса берип, жолдун жээгинде жаткан муштумдай түйүнчөктү көрдү. Анын ичин ачса – бир тутам акча!

Санагы жете турган эмес. Ушунча акчаны көрүп, Таланттын жүрөгү шуу дей түштү.

Аны өзү бирөөдөн уурдап алгансып коркуп кетти.

Кокус ээси келип:

«Сен муну кайдан уурдап алдың, ыя?» – деп кекиртегинен ала тургансып, алиги акчалар колунан түшүп кете жаздады.

«Эмне кылуу керек?»

Аңгыча өзүнөн чоң балдар арттан жете келишти. А алар көрүшсө акчаларды колунан алып коёру бышык эмеспи. Ошон үчүн аларды койнуна сала коюп, мектебин көздөй басты. Бирок баарынан кызыгы – бул акчалар кимдики? Аны кимге көрсөтөт? Акча таап алганын кимге айтат? 50 сом, 100 сом болсо го мейли эле. А ал мынча акчаны каякка катат? Мынча акчанын ага эмне кереги бар?

Ал айласы кетип, колу-буту титиреп, алдыга баса албай туруп калды. «Атама барайын, айтайын, балким, ал акчаларды ээсине таап берер».

Талант ошентти да, үйүнө тез эле жетип барды. Акчаны бергенде атасы:

- Муну сен уурдап алдыңбы? – деп өңү бузула түштү.
- Жок, ата, жолдон таап алдым, – деди Талант.
- Качан?
- Азыр эле.
- Каерден?
- Аялдамадан, жолдун жээгинен.
- Чын элеби?
- Ооба...

Атасы терезеге келип, бир ирет эшикти карады да, уулуна жакын келип, моюнунан кучактады. Анан бетинен бир ирет өптү да, кулагына минтип шыбырады:

- Сенин бул акчаны таап алганыңды бирөө көрдүбү?
- Жок, ата, эч ким көргөн жок.
- Чынбы?
- Чын.

Таланттын колу-буту титирегени басыла элек болчу. Ал дагы эле коркуп жаткан.

– Анда сен бул жөнүндө эч кимге айтпагын. Уктуңбу? Мен азыр эле шаарга барам дагы, сага кышкы пальто, жылуу өтүк, велосипед, чана, коньки сатып келип берем. Уктуңбу?

Бул сөздөрдү айтып жатып атасы да колдору титиреп, энтигип турду. – Уктуңбу дейм, Талант, мени түшүндүңбү?!

Ал уулун дагы бир ирет кучактап өпкөндө алынбай, өсүп кеткен сакалы бети-башын сайгылап, оозунан бозонун жыты бурулдап турду.

– Уктуңбу? – деди атасы бир ирет. Көптөн бери иштебей, жумушу жок, акча таап келалбай үйдө жаткан атасы ага керектүү нерселериңди алып берем дегенде Талант кубанып кетти.

- Уктум, ата, – деди ал, – уктум. Эч кимге айтпайм.
- Анда билинбей сабагыңа бар. Бирөөгө билгизип койбогун.
- Макул, ата!

1. Талант бир тутам акчаны кайдан таап алыптыр?
2. Акчаны көргөн атасы Талантка эмне деди? Бул айтканы туурабы? Эмне үчүн?
3. Эми окуя кандай уланат деп ойлойсуңар?

Аңгемеден Талант менен атасынын сүйлөшкөн жерин таап, кайрадан үн чыгарып окугула.

* * *

Экинчи сабакка жаңы эле киришкенде дүкөнчү аял класска кирип келди. Ыйлап алыптыр, ыйлап жатып көзү шишип калыптыр.

– Айланып кетейин, күчүктөрүм, акча көрдүңөрбү? Мен кургур дүкөндүн бүт акчасын азыр эле жоготуп жибердим. Автобуска отура электе бар эле. Айланайындарым, силер

баарыңар эле бөжүрөп мектепке келатпадыңар беле.

Айланып кетейиндер...

Сөзүн айтып бүтпөй, буркурап ыйлап жиберди. Дүкөнчү эжени балдардын баары эле тааныйт. Ал Райкан эже эмеспи. Жакшы эже го.

Балдардан сөз күтүп, ал унчукпай калды. Балдар, мугалим эжей – баары «ким тапты болду экен» дегенсип, бирин бири карап калышты.

– Акчаңызды мен таап алдым, Райкан эже, – деди тура калып Талант, – мен таап алдым.

Райкан эже чуркап келип, Талантты мойнунан кучактап өпкүлөп жиберди. Кудум эртең мененки атасы кучактап, өпкүлөгөндөй өпкүлөдү.

– Чын элеби? – деди ал ый аралаш.

– Чын эле, үйгө алып барып, атама берип, анан, анан... мектепке келгем. Азыр эле, ишене бериңиз.

– Атаң үйдөбү?

– Үйдө го...

Райкан эжеси Талантты бооруна кысып-кысып алды. Андан жыпар жыттуу атырдын жыты келип турду. Талант Райкан эжени аяп кетти.

– Жүрүңүз, үйгө баралы, – деди ал.

Үйгө келатышты... А үйдө эмне болгонун ким билсин? Атасы кайда болду экен? Акчаны эмне кылды экен? Ал жана эле атасына: «Эч кимге айтпайм» – деп убада бербеди беле. Эми эмне болот?

Талант дагы калтырап чыкты...

С. Рысбаев

1. Талант таап калган акча кимдики экен? Ал ким эле?
2. Анын чындыкты айтканы туура болдубу? Сен Таланттын ордунда болсоң эмне кылар элең?

3. Атасы кайда болду экен? Ал акчаны эмне кылды экен? Талант атасына: «Эч кимге айтпайм» – деп убада бербеди беле. Эми эмне болот? Окуяны өзүңөр улантып көргүлөчү.

Өз алдыңарча окуяны улантып жазып келгиле жана талкуу уюштурула.

УУРУ ҮКҮ

Илгери бир кедей болуптур. Анын бир коёну, коёндун бир бөжөгү бар экен. Короосунда көлөкө түшүрүп турган кучак жеткис бир күн карама жайдыр-кыштыр гүлдөп турчу экен.

Күндөрдүн биринде коён бөжөгүнө жем издеп кетет да, бөжөк күн караманын түбүндө ойноп отуруп, коңурук тартып уктап калат. Асманда сайран куруп жүргөн үкү анын коңуругуна кыжыры келип, бөктөрүнүп кетет.

Коён үйүнө келсе, бөжөгү жок. Ана келет жок, мына келет жок. Чый-пыйы кетип издеп, жолго чыгат. Ар кимден сурап отуруп, тажаганда булуттан чыга калган Күнгө кайрылат:

– О, Күн, мен бөжөгүмдү жоготтум! Кичинекей неменин жүрөгү түштү го! Анын үстүнө аябай коркок эле. Бөжөгүмдү таап бер. Андан башка эмнем бар? – деп ыйлап жибериптир.

Күн коёngo боору ооруп, ууруну табуу үчүн жердеги жан-жаныбарлардын баарына буйрук берет:

– Кана, баарыңар мени көз ирмебей карап тургула. Тилимди албаганыңар жалыныма күйүп каласыңар.

Бардык жан-жаныбарлар жабалактап Күндү карашты. Бир маалда үкүнүн көзү тостойп чыкты да, Күн менен коёндон кечирим сурап, ыйлап жиберди:

– Айланайын, коён! Мен ит болдум. Бөжөгүң меникинде.

Мына ошондон кийин Күн Үкүнү жазалап, күндүз көзүн сокур кылып, түндөсү балдар бакчасы, дүкөн, мектеп жабылганда гана учуруп коюптур. А ууруну жазалаганына кубанган коёндун көзү бакырайып чыгыптыр да, так секирип, бийлеп калыптыр. Күн карама ошондо Күнгө ыраазылыгын билдирип, дайыма калпагын башынан албай, ага жүгүнүп калган дейт.

С. Карымшаков

1. Үкү эмне үчүн бөжөктү бөктөрүп кетиптир?
2. Коён Күнгө эмне деп кайрылды?
3. Күн жан-жаныбарларга эмне деп буйрук берди?
4. Күндүн, жан-жаныбарлардын жардамы болбосо коён бөжөгүн табат беле?
5. Күн Үкүнү күндүз сокур кылып койгону туура болдубу? Силер кандай ойлойсуңар?
6. Коён, күн карама кандай болуп калыптыр?

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. Балдар үчүн чыгармаларды жазган кайсы акын-жазуучулар бар экен? Алардын аттарын, чыгармаларын атагыла.
2. Кимдин, кайсы чыгармасы силерге өзгөчө жакты? Эмне үчүн?
3. Жети атаны билүү – ар бир кыргыз баласынын парзы. Бул тууралуу бала казак жигитке кантип түшүндүрдү?
4. Силер жети атаңарды билесиңерби? Санап бергиле.
5. Куру эле мактанып, атак-даңкка умтулуунун жыйынтыгы кандай болот деп ойлойсуңар? Бул тууралуу кайсы чыгармадан окудуңар эле?
6. Сулайман Рысбаевдин «Бир түйүнчөк акча» аңгемесиндеги окуяны уланттыңарбы? Ал кандай аяктаса туура болот деп ойлойсуңар?
7. Ууру үкүнүн окуясынан кандай сабак алдыңар? Ой бөлүшкүлө.

ЖАЗ МЕЗГИЛИ – КЕРЕМЕТ

КӨКТӨМ ЫРЫ

Бардык-бардык өсүмдүк,
Бардык-бардык жаныбар,
Күтө-күтө көктөмдү,
Абдан-абдан сагынар.

Аппак-аппак булуттар,
Бийик-бийик асманда
Көчүп-көчүп баратат,
Алыс-алыс жактарга.

Чексиз-чексиз талаалар,
Күндө-күндө кулпунат.
Шаңдуу-шаңдуу ыр менен,
Кучак-кучак гүл сунат.

Т. Самудинов

көктөмдү – жазды

1. Жаздын башка жыл мезгилдеринен өзгөчөлөнткөн кооздугу эмнеде деп ойлойсуңар?
2. Эмне үчүн жаз мезгилин баары сагыныч менен күтүшөт?
3. Кээ бир сөздөр эмне үчүн эки ирет кайталанып жатат? Ырды көрктүү окуу менен аларды тапкыла.

Синоним ырды жаттап алгыла.

Асмандан – көктүн,
Жааны – жамгыры
Куюлсун – төксүн!
Бүткүл – бардыгы
Өсүмдүк – чөптүн
Көгөрсүн – өссүн!

Т. Самудинов

КҮН МЕНЕН БУЛУТТУН КАРМАШЫ

Жаз мезгили болчу. Адаттагыдай эле таң эрте ойгонгон Күн нурун чачып:

– Эки-үч күндөн бери Жер шарын кыдырган жокмун. Кой, бүгүн кыдырбасам болбос. Эл, жан-жаныбарлар, бак-дарактар мени күтүп калышса керек, – деп шашып жөнөйт.

Бир аз жүргөндөн кийин эле кайдан-жайдан Сур булут пайда болуп:

– Эй, Күн, жол болсун! Шашып кайда жөнөдүң?! – дейт жолун тороп.

– Эки-үч күндөн бери Жер шарын кыдыра элекмин. Барып келейинчи... Сур булут, бир аз жыла турасыңбы, өтүп кетейин. Аябай шашып жаттым эле, – деп суранат.

– Дагы эмне дейсиң?! Башка жактан өтө бербейсиңби, – деп жөн жооп бербей ороңдойт Сур булут.

– Өзүң билесиң да, мага башка жол менен жүрүүгө болбойт. Мен ушул жол менен гана жүрө алам. Башка жолго салсам, өз жолумдан чыгып кетем. А сен каалаган жолуң менен жүрө аласың. Тиги жакта орун кенен эле турат го! Бир аз жылып койчу, сураныч.

– Жок, мен эч жакка жылбайм! – деп Сур булут көгөрүп туруп алат.

– Ай-ий, ушунчалык да көк бетсиңби? – деп Күн айласын таппай ыйлап жиберет. Күн менен Сур булут ушинтип жол талашып турганда, алардын жанынан шуулдап Шамал өтүп калат. Шамал Күндүн ыйлап жатканын көрүп:

– Ай, Күн, эмне ыйлап жатасың? Сени жердеги жандыктардын баары чыдамсыздык менен күтүп жатышпайбы! – дейт.

Ошондо Күн ага болгон окуяны төкпөй-чачпай айтып берет. Каарданган Шамал:

– Ошондой дечи? Азыр анын айласын табам! – деп тартипсиз Сур булутту капталынан сүрүп, четке чыгарат.

Жолу ачылганына сүйүнгөн Күн Шамалга рахматын айтып, шашкан боюнча Жерге жол тартат. Күн чыкканда жан-жаныбарлардын баары сүйүнүп, жыргап калышат.

Д. Арстанова

1. Күн эмнеге шашты? Сур Булут анын өтүнүчүн аткардыбы?
2. Күн эмне үчүн ыйлап жиберди?
3. Булутту ким, кантип сүрүп чыгарды? Булутка кандай баа бересиңер?
4. Жер жүзүндөгү жан-жаныбарлар Күнсүз жашоосу мүмкүнбү? Силер кандай ойлойсуңар?

Макалдарды окуп, маанисин чечмелеп түшүнүп алгыла.
«Күнүң түшсө, көк эшекке жалынасың».
«Жакшы адам – наарын чачат,
Жаман адам – заарын чачат».

8-МАРТ – АЯЛДАРДЫН ЭЛ АРАЛЫК МАЙРАМЫ

1910-жылы Дания мамлекетинин Копенгаген деген шаарында Аялдардын Эл аралык конференциясы болуп өтөт. Ага дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнөн аялдардын өкүлдөрү келип катышат. Анда 8-Мартты жыл сайын Аялдардын тилектештик күнү катары белгилеп турууну Клара Цеткин сунуш кылат. Ошондон бери дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө бул майрам жыл сайын белгиленип келүүдө.

8-Март – Аялдардын Эл аралык майрамы. Бул майрамды бардык жердеги энелер, кыз-келиндер майрамдашат. Биздин өлкөдөгү энелер бул майрамды мыкты даярдыкта өткөрүшөт. Биз аларды майрамы менен куттуктайбыз, белек беребиз.

1. 8-Март – Аялдардын Эл аралык майрамы качан, кайсы жерде негизделген экен?
2. Бул майрамда силер чоң энеңерди, апаңарды, эже-сиңдиңерди кантип куттуктайсыңар? Айтып көргүлөчү.

АПАЛАРДЫН МАЙРАМЫ

Бүчүр бөрткөн даракта
Келгин куштар сайрагын.
Ырга-күүгө бөлөйлү
Апалардын майрамын.

Адырларда, түздөрдө,
Байчечекей жайнагын.
Гүл көтөрүп тосолу
Апалардын майрамын.

Сабак менен тартиптен
«4», «5» алып ар дайым
Куттуктайлы баарыбыз
Апалардын майрамын.

Т. Самудинов

1. Апалардын майрамына эмнелерди белек кылсак болот дейт?
2. Апаңардын майрамдык маанайын көтөрүү үчүн силер эмне кыласыңар?

Ырды жаттап алгыла.

МУЗ ЧОЛПУ

(Аңгеме)

Силер апаңарды майрамдарда, же туулган күнүндө кантип кут-туктайсыңар жана эмне белек бересиңер? Өз ара ой бөлүшкүлө.

I

Апасынын туулган күнү келип калды, бирок Алектин ага белек алганга акчасы жок эле. Ал тургай, ал үчүн майрамдоого да үйдө акча жок болчу.

– Эч нерсе эмес, уулум, – деди апасы, – туулган күнүмдү кийинчерээк бир күнү майрамдайбыз.

Алек болсо баары бир апасынын туулган күнүн ушул бүгүн майрамдагысы келди.

«Мен иштеп акча табам да, апама белек алам», – деп чечти Алек.

Апасы ишке кеткен соң Алек көчөгө чыкты. Айлана-сынан жумушка шашып өтүп бараткан улуу адамдарды көрдү. Жакын эле жерде көчө музыканттары ырдап жатышат. Бир кыз флейтада, а башка бирөө кыл кыякта ойноп жаткан.

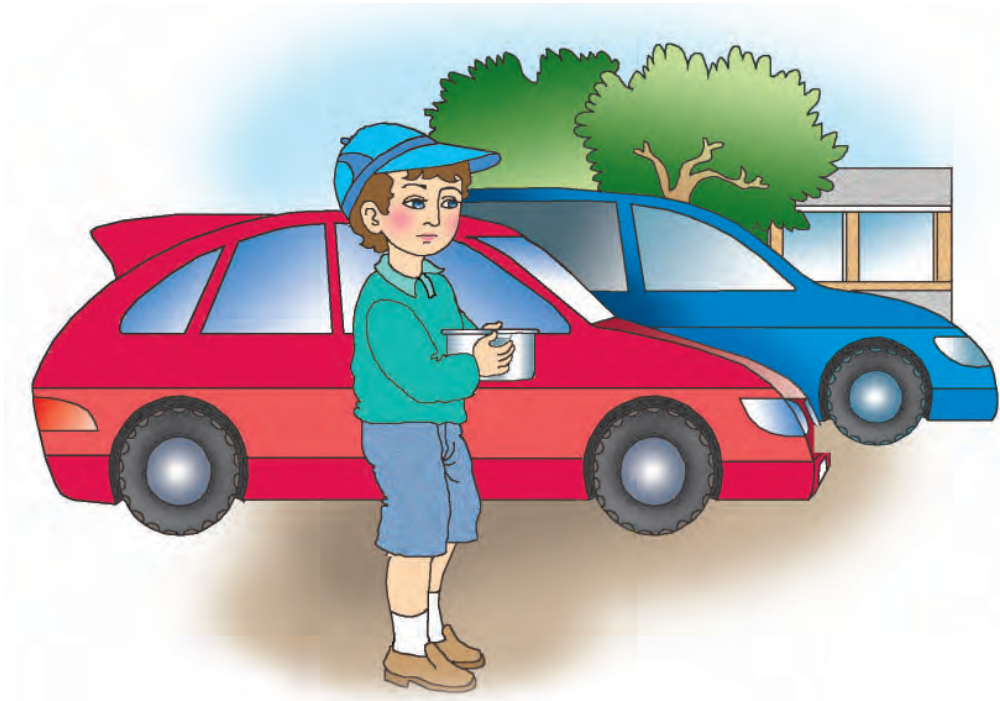
Ушул кезде Алек бир нерсени ойлоп таба койду. Ал үйүнө чуркап барды да, бир мискейди кучагына кысып, колуна кашык кармап жетип келди. Келди да, музыканттардын жанына тура калып, баягы мискейди кашык менен калдыратып ургулай баштады. Ага бул өзүнүн музыкасы абдан жагып жатты, ал тургай бир кезде бийлеп да кирди.

Ошол кезде: – Эй, токтотчу мунунду! Сен биздин музыкабызды бузуп жатасың! – деди баягы музыканттардын бири.

– Мен апама белек сатып алыш үчүн иштеп акча табышым керек, – деп түшүндүрдү Алек.

– Сен иштеп акча табыш үчүн али жашсың, – деп каршы болду флейтачы кыз ага. – Башка жакка баргын да, өзүңө орун таап алып, мискейинди каалашыңча калдырата бер.

Алек аларга таарынды да, мискейин колтугуна кысып ары кетти. Ал жер машинелер токтоп турган жай болчу. Караса, машинелердин баары кир экен. Аларды көрүп, Алектен бир ой келди. Ал үйүнө жөнөдү да, мискейине суу толтуруп, чүпүрөк алып, кайра келди. Анан баягы кир машинени жууп кирди.

Ээси келгенде: «Менин машинем кандай таза болуп калган? Ай, жигит, мен сага канча акча карызмын деп айтат» – деп ойлоду.

Бирок кокусунан: – Эй, бала, жогол бул жерден! Менин машинемдин жанында эмне кылып жүрөсүң! – деген орой үндү укту. Алек: – Мен апамдын туулган күнүнө белек сатып алыш үчүн акча табайын дегемин, – деп түшүндүргүсү келди.

Анда тиги адам: – Акча тапкың келсе, каалаган башка жагыңдан таба бер! – деп кыйкырды.

Алек аргасыз андан ары кетти. Жолдун аркы өйүзүнөн бир милиционер машиненин айдоочусуна айып салып жатканын көрдү. Аны көрүп, Алекке дагы бир ой келди. Баягы милиционердин жанына чуркап келди да, кайрадан мискейин кашык менен ургулап кирди.

– Акчаңарды алып бул жакка келгиле! – деп кыйкырды ал айдоочуларга. Аны көрүп, үч машине токтой калды.

– Бул жерде кибирип эмне кылып турасың? Ары болчу! Минтип жүрсөң, машиненин алдында каласың! – дешти айдоочулар.

Милиционер Алектин далысына колун коюп минтти: – Сен менин жаныма мискейинди көтөрүп алып эмне турасың?

– Бүгүн апамдын туулган күнү эле, – деп түшүндүргүсү келди Алек, – белек сатып алуу үчүн акча табайын дегем.

– Акчабы? – деп сурады милиционер. – Акчанын сага кереги эмне? Апаңа берер сенин белегиң – ага болгон сүйүүң экенин түшүнбөйсүңбү? Аны акчага эч жерден сатып ала албайсың!

Алек милиционердин сөзүнө ойлонуп калды да, андан ары кетти.

Баары бир ал апасына кандайдыр бир нерсени белек кылгысы келди. Бирок эмне ни?...

муз чолпу – кар эрип, тамчыдан учтуу болуп тоңуп калган муз

1. Алек апасынын туулган күнүнө белек берүү үчүн кандай аракеттерди жасады?
2. Милиционердин Алекке: «Апаңа берер сенин белегиң – ага болгон сүйүүң экенин түшүнбөйсүңбү?» – деп айткан сөзүнө кандай түшүндүрө? Буга карата силердин оюңар кандай?
3. Силер апаңарга кандай белек берсем деп ойлойсуңар? Кандай белек баарынан кымбат болушу мүмкүн?
4. Алек апасына кандай белек берет деп ойлойсуңар? Аңгемени улантып окуйлу.

II

Кокусунан анын көзүнө муз чолпусу көрүнө калды. Ал суу түтүгүнөн ылдый салаңдап, күндүн нуруна чагылышып, жаркырап туруптур.

«Эх, бул кандай гана кооз неме! – деп ойлоду Алек. – Аны алпарам да, апама белек кылам. Ал мындай кооз нерсени абдан жакшы көрөт».

Муз чолпу суу түтүгүнө катуу жабышып туруптур. Ошентсе да Алек эки колу менен бекем кармап, жакшылап сын-

дырып алды. Анан аны мискейине бапестеп салды да, үйгө шашып жөнөдү. Келатып, кайтадан баягы милиционерге кездешип калды.

– Мен апама белек алдым! – деди ага кайрылып Алек. Милиционер кол булгалады да, жылмайып койду.

Алек үйгө келип, муз чолпуну муздаткычка салып койду.

Аңгыча апасы да келип калды.

– Мен абдан чарчадым, – деп үшкүрүндү апасы. – Кел, балам, батыраак кечки тамагыбызды ичели да, уктап эс алалы.

Алек эч нерсе дебестен, стол үстүнө эки шамды алып келди. Алардын ортосуна табакка салынган баягы муз чолпуну койду.

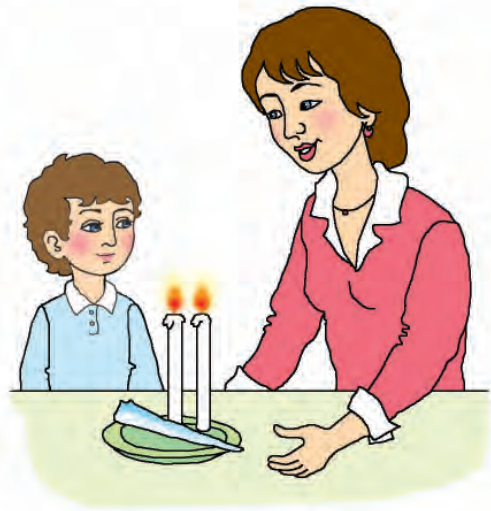
– Мунуң эмнең? – деди апасы таң калып.

– Бул – сиздин туулган күнүңүзгө менин белегим, – деди Алек сыймыктуу.

Апасы муз чолпуну секин алды да, тили менен жалады.

– О-о, абдан даамдуу экен, – деди жылмайып. Анан ал муз чолпуну тең экиге бөлдү да, бир бөлүгүн табакка салып, Алекке берди, бир бөлүгүн өзүнө калтырды. Алек апасы экөө ошентип, кечки тамагын чогуу ичишти да, соңунда муз чолпуну ыракаттанып соруп коюп отурушту.

– Сага чоң ыракмат! – деп ыраазы болду апасы Алекке. – Качантан берки алган белектеримдин ичинен эң таттуусу да, коозу да ушул болду!

В. Воскобойников

Орусчадан которгон С.Рысбаев

бапестеп – этияттап
секин – акырын

1. Алек апасына эмне белек кылды? Бул белегине кандай баа бересиңер?
2. Апасы эмне үчүн Алекке абдан ыраазы болду? Чын эле апасы үчүн качантан берки алган белектеринин ичинен эң таттуусу да, коозу да ушул белек болдубу? Силер кандай ойлойсуңар?
3. Апасын сыйлап, аны кубандырууну каалаган Алек досуңарга кандай баа бересиңер?

1. Силер апаңарды кантип сүйүнтүп, көңүлүн көтөрөсүңөр? Ой бөлүшкүлө.
2. Апаңарга жылуу сөз, куттуктоо, каалоо сөздөрүн даярдап, айтып бергиле.

ЧАРБАКТЫН ЖАРАЛЫШЫ

– О, кайран бабаларым! – деди карыя эми ошол сагызган конгон касек өрүктү карап. – Атам Дөөлөт уста тиккен өрүк.

Кемпир да көңүл бөлүп угуп турду.

– Бул өрүктү ошол киши тиккен эле. Атам, ыраматылык, топурагы торко болсун, өлөр-өлгөнчө чарбак менен салам-аликте жүрүп өттү. Бир жактан келгенде, же бак аралап басарда дайыма саамга токтой калуучу да, анан саламдашчу: – Ассалоому алейкум, бабаларым!

– Бул саламдашууну ошол кишиден үйрөндүңүзбү? – деди кемпири.

Карыя күлдү да, анан сөзүн жөнөттү: – Бир күнү, анда кичинекей элем. Ата, ким менен учураштыңыз? – деп сурап калдым...

– Бабаларың менен, уулум. – Дөөлөт уста уулун сынай карады. Бала жаш эле, ошого аңкая түштү. Атаң бурум-бурум сүйлөбөдүбү?

Бала бурум-бурум сөзгө түшүнө берчү эмес. Дөөлөт уста күлдү да балага чарбак таржымалын баяндап берди.

– Четки курмайы өрүктү чоң атам Курманбай тиккен. Андан аркы өрүктү Курманбайдын агасы Нурманбай тиккен. Нурманбайдын төрт уулу болгон: Турат, Мурат, Кубат, Кенжебай. Ошолор тээтиги катар өрүктү тигишти. Алардын бар-

дыгы кечээги фронтко кетип, кайра кайтпай калышты. Алардын арбагына багыштап, мына бул өрүктөрдү мен тиккем.

Уулум, биздин ата салтында дагы бир жакшы касиет болучу, аны да эске тутуп кой: ар бир жакшылык күнгө багыштап көчөт тикчүбүз. Ар бир үй-бүлөдөгү жаш баланын төрөлгөнүнө, уул үйлөп, келин киргизгенде сөзсүз түрдө көчөт тикчүбүз. Ким өз колу менен өрүк тиксе, ал өрүк ошонун өзүнө айланат. Сен да өрүк тик!

– Жок, – деди бала чындап, – жок, тикпейм...

– Эмне үчүн тикпейсиң?

– Өрүк болгум келбейт...

Дөөлөт аталык мээримин чача уулунун көкүлүн сылады.

– А акылы жогум десе... Эми куру дегенде бабаларың менен учурашып жүр...

– Макул, – деди бала.

Ошондон тарта ал ар дайым эртең менен турганда сыртка чыгып, бакка карап үн салат: – Ассалоому алейкум, бабаларым!

Чарбактагы өрүктөр төрт мезгил бою: гүл жамынып жазында, мөмө байлап жайында, саргазаңга чүмкөнүп күзүндө, кар оронуп кышында баланын саламын үнсүз алик алып турду. Там чарбактын дал ортосунда эле. Ортодогу тамды чарбак дайыма курчап ороп турчу. Улам бийиктеп өсүп, шак-бутагы жайылган сайын там көрүнбөй баратты.

Бабалардын жакшылык күнгө арнап тиккен көчөттөрү чарбакка айланып, урпактарына калтырган табериги болуп калды. Карыя «ким өз колу менен өрүк тиксе, ал өрүк ошонун өзүнө айланат» деген сөздү бекеринен айтпаса керек.

Карыянын өрүктөргө эмес, бабаларына айткан саламы, ыраазычылыгы, урматтоосу экенин түшүндүңөр деп ишенбиз.

Демек, силер чырпык тиксеңер чынар, көчөт тиксеңер чарбак болорун унутпагыла.

«Кырчын» журналынан

саамга – бир азга

бурум-бурум сөзгө – бурмалап, тамашалап айткан сөзгө

курмайы – өрүктүн бир сорту

багыштап – арнап

табериги – белеги деген мааниде

1. Эмне үчүн карыя бабалары менен учурашып жатам деди?
2. Өрүктөрдү кимдер тигиптир?
3. Көчөттөрдү кандай максатта, эмнеге багыштап тигишкен экен?
4. Атасы эмне үчүн баласына ата салтындагы жакшы касиетти эсиңе тутуп кой деди? Карыя бабалар салтын уланттыбы?

1. Карыянын ата-салты жөнүндөгү айткандарын таап окуп, маанисин түшүнгүлө.
2. Төмөнкү ырды жаттап алгыла.

ДАНЕК

Апам берди бир өрүк,
– Чагып же , – деп данегин.
Көпкө турдум түнөрүп,
Чаккым келбей а менин.

Бастырманын алдында,
Кооз сабы бар, эптүү
Күрөгүмдү алдым да,
Көмүп койдум данекти.

Тоймок белем жегенде,
Андан көрө бул өрүк,
Тамыр алып тереңде,
Өсүп турсун түбөлүк.

Ж. Абдылдаев

ГҮЛ ЖАНА БУЛБУЛ

Илгери өткөн заманда абышка-кемпир жашаптыр. Алардын Булбул деген жалгыз баласы абдан ырчы жигит болуптур. Булбул ырдап жатканда адамдар, жан-жаныбарлар эргип, жыргап угушчу экен. Булбулдун ырчылыгы бара-бара алыска, бүткүл ааламга таркайт. Бул кабар шаардын каардуу ханы Жакыпка дагы угулат.

– Булбулдун атагы алыска кетип жатат, – дейт ал, – эгер аны өзүмө ырчы кылып алсам, Жакыптын ырчысы деген сөз тарап, менин да атагым кошо чыгар беле, – деп ойло-

нот хан ичинен. Ошентип, бир жигитин Булбулга жиберет. Бала хандын алдына келип, салам берет. Хан Булбулга:

– Кана, мага кубулжутуп бир ырдап берчи. Угуп алып жыргайын, – дейт.

Булбул махабат жөнүндө ырдаганды жакшы көрөр эле жана ар дайым ошондой ырлардан ырдачу. Бул жолу ал табигат жөнүндө ырдады. Ханга Булбулдун ыры анча жаккан жок. Анткени хан мени мактап ырдайт деп күткөн эле.

Хан Булбулду жакшы кийинтип, алтын аяктан аш ичирип жүргөнү менен Булбул ата-энесине анча каралаша алган жок. Абышка-кемпир баштагыдай эле жакыр бойдон кала беришти.

жакыр – кедей, колунда жок

1. Булбул кандай жигит болуптур? Жомоктон таап, баяндап бергиле.
2. Хандын максаты кандай эле? Булбулдун ыры ага эмне үчүн жакпай калды?
3. Ханга Булбулдун ыры жакпаса, эмне үчүн алтын аяктан аш ичирди да, жакшы кийиндирди?
4. Булбул эмнеге ата-энесине жардам бере алган жок деп ойло-суңар?

Хандын кызы Гүланда бойго жетип калган эле. Отуз кыз ээрчитип, бир күнү сейилдеп бакка чыкты.

Бак ичинде көлгө түшүп, сайран курду. Аны Булбул кокусунан көрүп калды. Экөө бирин бири бир көргөндөн жактырып калышты. Күн артынан күндөр өтүп жатты. Гүланда бир күнү атасына:

– Булбулга турмушка чыгам – деди.

Атасы чочуп:

– Кийинерге кийими, ичерге ашы жок кедейдин баласына бербейм! Сени алтын тактысы бар, алтын таажы кийген хандын уулуна гана берем! – деди.

Бирок кыз атасынын айтканына көнбөй койду. Кызынын сөзүнө арданып, каарданган хан ошол шаардагы сыйкырчы кемпирди чакырып, кызын сыйкырлап коюуну өтүндү. Мастан кемпир Гүланданын сулуулугуна карап аны кызыл гүлгө айландырып сыйкырлады. А Булбул болсо, күйүткө чыдабай канаттууга айланып кетти.

Мына ошол күндөн ушул күнгө чейин булбул гүлгө жакын болуп, токойлордо кубулжута сайрап, Мекен, махабат, табигат жөнүндө ырдап, ал эми адамдар болсо булбулдун үнүнө куштар болуп кызыгып, суктанып угушат экен.

«Кырчын» журналынан

арданып – намыс кылып

1. Гүланда эмне үчүн Булбулду жакшы көрүп калды?
2. Хан кызы Гүланданын өтүнүчүн кандай кабыл алды?
3. Эмне үчүн хан кызын Мастан кемпирге сыйкырлатып койду?
4. Гүланданын кызыл гүлгө, Булбулдун канаттууга айланып кеткенине ишенсе болобу? Эмне үчүн?
5. Силер сыйкырчы болсоңор кандай кылат элеңер? Ойлонуп көргүлөчү.

1. Табышмактын жандырмагын тапкыла:

Жай келгенде акырын,
Жаят да кооз чатырын.
Теребелге эрте-кеч
Тегиз чачат атырын. (г.)

2. Төмөнкү ырды ролдошуп окугула жана жаттап алгыла.

БУЛБУЛ МЕНЕН ГҮЛ

Булбул: – Сен болбосоң менде тил жок,
Сайрай албай кетемин.

Гүл: – Сен болбосоң менде күн жок,
Саргаямын, өчөмүн.

Булбул: – Сайрап турган ушул күүм,
Жарашыктуу сен менен.

Гүл: – Жайнап турган ушул күнүм,
Таттуу чечен тил менен.

Булбул: – Жадыраган бул турмуштун
Эркесиндей, көркү – биз.

Гүл: – Сен сайрагын, мен жайнайын,
Саймалансын өлкөбүз.

ҮЗҮЛБӨЙ КАЛГАН ГҮЛДӨР

Жаз мезгилинде тоого чыгып, жер жайнаган гүлдөрдү көрсөңөр эмне кылат элеңер?

I

Жадырап жаз келген убак эле. Жер бети түркүн гүлгө оронуп турган. Гүлдөр болсо бири-бирине мактанып: «Мен коозмун, мен жыпар жыттуумун, мени көрдүңөрбү» – деп турган маалы.

Күндөрдүн биринде топ балдар-кыздар тоого эс алганы келишти. Алар теребелге толо жадыраган миң сан гүлдөрдү көрүштү. Буга чейин өзүлөрүнүн короосунда өскөн же базарларда сатылган гүлдөрдү эле көрүшпөсө, мынчалык жер бетине толо ажайып кооздукту көрүшпөгөн эле.

– Мен гүлдөрдөн бир кучак терип кетем, эртең майрамда досторума белек кылам! – деп бир бала кооздорунан үзө баштады.

– Эх, кандай гана кооз гүлдөр! Мен мынчалык кооз гүлдөрдү көргөн эмесмин! – деп экинчи кыз да тандап терип кирди.

А бири-бирине суктанып, көркүнө, жыпар жытына мактанган гүлдөр тигинтип «тентек» балдар-кыздар үзүп кетерин билген эмес. Бирок бу балдардан коркушкан деле жок. Тескерисинче, жанындагы гүлдү үзүп кетип, өзүнүн калып калганына арданып: «Мен эмне, кооз эмесминби? Мени досуна белек кылса жарабаймынбы? Мен эмне, ошолордой жыпар жыттуу эмес бекенмин?» – дешип намыстанып, ал тургай шолоктоп ыйлап жатышты.

Дагы бир топ балдар гүл жайсанды тепсей аралап келип:

– Мына бул гүлдөрдү терезеге коюп койсо, кандай үй болсо да көркүнө чыкпай койбойт. Атам, апамдар ырахмат айтышат, – деп дагы канча гүлдөрдүн сабактарын жетим калтырып, үйлөрүнө кайтышты.

Үзүлбөй калган гүлдөр ансайын намыстанышып:

– Мени деле атасына, апасына, байкесине, эжесине алпарып белек кылса, мен деле аларды чексиз кубанычка бөлөмөкмүн да. Жалгызсырап, ээн талаада калып, эмне кылмак элем...

– Мен деле үйдүн терезесинде турсам, ошондон кем калышпай көркүнө чыгармакмын...

– Мени деле үзүп алып ыракаттанып жйттаса, кандай бактылуу болмокмун... – деп ыргаган желге термелишип,

үйлөрүн көздөй кеткен кыздар менен балдарды томсоро карап кала беришти...

II

Кечке жуук күн бүркөлүп, жаан төгүп кирди. Гүлдөр шамал менен жаанга туруштук бере алышпай, үзүлүп кете тургансып шөмтүрөп, шолоктоп ыйлап жатышты...

«Тиги балдар-кыздар үзүп кеткен гүлдөр кандай бактылуу, үйдүн терезесине көрк берип, адамдарды жыпар жытына ыракатка бөлөп, суктандырып турушкандыр. Эх, алар кандай гана бактылуу» – дешип кейишти. Жаан таңга маал гана басылды. Күн ачылып, күмүш нурлары чачырап, гүлдүн бариктерине түнөгөн шүүдүрүмдөр мөлт-мөлт жерге кулап, торгойлор көк-жашыл, кызыл-тазыл адырдын үстүндө ыр-күүсүн чалып, теребел бат эле шаңга толуп чыкты. Түндө жаан аралаш катуу шамалда жүдөгөн гүлдөр кайрадан көркүнө келип, адашкан аары-чымындар гүл арасынан зыңылдап учуп чыгып, гүлдөргө конуп, айлана кечээкиден да бүгүн кооз өңдөнүп кетти.

Гүлдөр да жадырай күнгө жүздөрүн тосуп, биринен бири сулуу көрүнүп, таажылары барпайып ачылып баратты. Эх, кечээги балдар менен кыздар буларды да үзүп кетпегени кандай гана жакшы болду дейсиң! Бул гүлдөрсүз дүйнө мынчалык кооз болот беле?! Буларсыз табият энебиз сулуу боло алат беле?!

Кечээги балдар-кыздар үзүп кеткен гүлдөр эмне болду экен?
Баса, үзүлбөй калган гүлдөр кандай бактылуу!

С. Рысбаев

теребел – айлана-тегерек

1. Балдардын гүлдөрдү үзүп алып кеткени туурабы? Эмне үчүн?
2. Эмне үчүн үзүлбөй калган гүлдөр капа болушту? Алардын сөздөрүн аңгемеден таап, үн чыгарып окугула.
3. «Үзүлбөй калган гүлдөр кандай бактылуу» дегендин маанисин түшүндүрбү?

1. Жаратылыштын ар бир нерсесине аяр мамиле жасап, кордобоо керектигин унутпагыла жана өзүңөрдүн оюңарды ортого салгыла.
2. Макалдын маанисин түшүнүп, жаттап алгыла.
«Гүл ажары күн менен, жер ажары гүл менен».

НООРУЗ – ЖАҢЫЛАНУУНУН МАЙРАМЫ

НООРУЗ

Кыйырын кезип бүт жердин,
Кыргыз элге туш келдиң.
Ниетинде жакшылык,
Нооруз майрам, куш келгин!

Кыдыр тоону, талааны,
Кубант дыйкан бабаны.
Жамгырыңдан жашарып,
Жадырасын жамалы!

Т. Самудинов

НООРУЗ МАЙРАМЫ

Байыркы бабаларыбыз табиятты дайыма өлүп-тирилип туруучу жандуу нерсе катары баалашкан. Чындыгында эле ошондой. Күз мезгилинин келиши менен жер жүзүндө жаратылыш өзүнүн мурдагыдай көркөмдүгүн жоготорун көрүп жүрөбүз. Ал эми кыш мезгилинде табият эс алат.

Табияттын мындай кыймылсыз мезгили март айынын 20сына чейин уланат. Табият кыймылга келген жаз мезгилинин келиши менен ал кайра тириле баштаган. Аны кыргыздар: «Табиятка амал кирди – жан кирди» – деп аташат.

Март айынын 21–22синен тартып күн акырындап узарып, түн кыскара баштайт. Жаратылыштын мына ушул кыймылга кирүү мезгилин күтүшкөн ата-бабаларыбыз жыл эсеби башталган улуу күндү Нооруз деп атап, аны Жаңы жыл, жаңы күн деп белгилешкен.

Бул күнү кыргыздар арча түтөтүп, үй ичин жана короо-жайын аластап: «Алас, алас! Ар балээден калас! Эски жыл кетти, жаңы жыл келди. Жер жарылып чөп чык, желин айрылып сүт чык!» – деп тилек кылышкан. Аны менен бирге кыргыздар бири-бирине жаңы жылдык жакшы каалоолорун билдиришкен, сый-белектерин тартуулашкан.

Майрамдын алдында таза жуунуп, таза кийимдерин кийинишкен. Үй ичи, короо-жай, көчө тартипке салынып, тазаланган. Кир кийимдер жуулуп, бүтө элек иштер жаңы жылга калтырылбай бүткөрүлгөн.

Нооруз майрамында таарынычы бар адамдар кол кармашып, чын дилден бирин бири кечиришип, жарашышкан.

Бардык араздашуу эски жыл менен кетсин деп тилешкен. Нооруз дасторконуна жети түрдүү даамдан турган тамактарды коюшкан.

Кыргыздар жыл ажыраш күнүнө карата чоң көжө же сүмөлөк бышырышкан. Алар даяр болгондо айыл адамдары атайы үймө-үй кыдырып ооз тийишкен жана ал үйгө таза дилинен жакшы каалоолорду айтышкан.

1. Ата-бабаларыбыз «амал кирди» дегенди кандай түшүнүшчү экен?
2. Жаңы жылды кандай ырым-жырымдар менен тосушкан?
3. Таарынычы бар адамдар кандай максатта бири-бирин кечирешкен?
4. Сүмөлөк же чоң көжөгө ооз тийгенде адамдар кандай тилек кылышкан?

1. «Мен Ноорузду кандай тостум?» деген темада чакан дил баян жазып келгиле.
2. Ырды жаттап алгыла.

СҮМӨЛӨК

(Уламыш)

Илгери өткөн заманда жаздын алгачкы айында калкты ачарчылык каптайт. Эл ичин өлүм-житим аралайт. Элдин айласы кетет. Эл тентийт. Тамак сурап, чыркыраган балдардын үнү басылбайт. Энелердин айлалары кетет. Мындай учурда адамдан амал качып кутулбайт тура. Ар ки-

миси колдорунда болгон тамак-аштарын ортого чыгарышат. Бирөөсү бир чымчым ун, экинчиси бир кашык майын, үчүнчүсү бир ууч талканын, дагы бирөөлөрү үч-төрт кагын чогултушат. Тамак-аш чоң казандын жарымынан болот. Ага толтура суу куюлуп, от жагылып, казан асылат. Ал кайнайын деп калганда кызыл чиедей тогуз баласын ээрчиткен жесир аял келет.

– Айланайын журтум, казаныңарга кошо турган эчтеме жок, мына тогуз тоголок таштан башка эч нерсе таппадым, жок дегенде мына бул тогуз балама ырыскы болуп кошо бышсын, – деп казанга салат.

Ал жакшылап демделип, муздагандан кийин идиштерге салынат. Андай ширелүү, касиеттүү тамакты эл сүмөлөк деп аташат. Аны жаш-кары дебей сөөмөйлөрү менен илип жешет. Ал бир айга жетет. Калк ачкачылыктан аман калат.

Ошол жылы эгин жакшы чыгат. Мол түшүм алынат. Калк токчулукка жетишет. Кийин сүмөлөк жаңы жылды тосуудагы салттуу тамакка айланат.

кызыл чиедей – бул жерде: өтө жаш деген мааниде

1. Уламышта айтылган окуяга ишенсе болобу? Эмне үчүн?
2. Сүмөлөк кантип жаңы жылды тосуудагы салттуу тамакка айланып калыптыр?
3. Сүмөлөк бышырганга катыштыңар беле? Анын даамын татып көрдүңөрбү? Силерге жактыбы?

Нооруз айтымын жаттап алгыла.

Жаңы жыл келди,
Эски жыл кетти.
Алас-алас-алас,
Ар балээден калас.
Айдан аман,
Жылдан эсен бололу.

Алас-алас-алас,
Ар балээден калас,
Келерки ушул жылга чейин,
Өсүп-өнүп тололу.
Алас-алас-алас,
Ар балээден калас!

Нурмолдо

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. Жаздын келиши менен айлана-чөйрө кандай болуп калат экен? Бул тууралуу кайсы чыгармалардан окудуңар эле?
2. Жаз мезгилинде кайсы майрамдарды майрамдайт экен-биз? Алар тууралуу окуган чыгармаларыңарды айтып көргүлөчү.
3. Чарбактын жаралышына адамдын кандай салымы бар экен?
4. Үзүлбөй калган гүлдөр бактылуубу, же үзүлгөн гүлдөр бактылуубу?
5. «Нооруз – жаңылануунун майрамы». Бул майрам тууралуу эмнелерди билдиңер?
6. Сүмөлөк кандайча жасалып калыптыр?
7. Гүл жыттанган жаз мезгили силерге эмнеси менен жагат?

IV ЧЕЙРЕК

ЭНЕ ТИЛИМ – ЫРЫСЫМ

ЭНЕ ТИЛИМ – ЭНЕ СҮТҮМ!

Ар бир улуттун өзүнүн тили, каада-салты болот эмеспи.

Сенин эң жакын адамың – энең. Анткени ал сага ак сүтүн берип, алдейлеп чоңойткон. Адегенде, «апа» деп тилиң чыгып, эң алгачкы сөздү энеңден үйрөнгөнсүң. Эне тили эне сүтү менен кошо каныңа сиңген.

Эне тилди жакшы билгениң – энеңди жана элиңди сыйлагандыгың. Эне тилсиз эл болбойт. Элди эл кылган, өзүнчө улут катары таанытып турган анын тили. Ошондуктан сен сүйлөгөн тил «эне тили» деп аталат. Элдин тарыхы, маданияты, салт-санаасы, үрп-адаты, каада-салты, келечеги да эне тили менен байланыштуу.

Сенин эне тилиң – кыргыз тили. Сен, адегенде, өзүңдүн эне тилиңди жакшылап үйрөн. Ошондо гана сен өз элиңди кадырлай билесиң. Мүмкүн, дагы көптөгөн тилдерди үйрөнөсүң. Мунун өзү сенин чексиз байлыгың.

ЭНЕ ТИЛИН ЖАКШЫ БИЛ

Тоо инженер Молдобек,
Дайым сүйлөйт орусча.
«Привет» – деп кол берет,
Тааныштары жолукса.

Агроном Дүйшө да,
Же орусча так билбейт.
Кыштакта туулуп-өссө да,
Кыргызчалап аз сүйлөйт.

Бассаң, турсаң эрте-кеч,
Байка алардын балдарын.
Аталары келсе кез,
«Папалашат» ар дайым.

Орус тили жылдызда,
Биздин улуу заманда.
Бирок кыргыз кыргызча
Сүйлөбөсө жаман да.

Эне тилин билбеген,
Эси жогун аныктайт.
Эне тилин сүйбөгөн,
Элин сүйүп жарытпайт.

Б. Сарногоев

1. Эмне үчүн кыргыз тили биздин «Эне тилибиз» деп айтылат экен?
2. Эне тилинде таза сүйлөй албай, орусча, же башка тилдин сөздөрүн кошуп сүйлөө туурабы? Силер кандай ойлойсуңар?
3. «Эне тилин сүйбөгөн, элин сүйүп жарытпайт» дегенге кандай түшүндүңөр?

1. Ырдан өзүңөргө жаккан саптарын жаттап, эсиңерге түйүп алгыла.

Балдар, эне тилин сүйүү – атуулдук парз, улуттук сыймык. Кыргыздар сөз сүйгөн эл, сен анын бир урпагы катары ошол сөздүн кудуретин түшүнүп, баалап, өзүңдөн кийинки муунга калтырышың керек. Ап үчүн сенин башкы милдетиң – өз эне тилиңди мыктылап бил.

Дайыма эне тилиң менен сыймыктанып, кыргызча таза, так, көрктүү сүйлө.

КЫРГЫЗ ТИЛИ – МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ

Кыргызстан – көп улуттуу өлкө. Анда кыргыз элинен сырткары орус, казак, өзбек, тажик, уйгур, корей, дунган, немец жана башка түрдүү улуттагы элдер жашашат. Алар бири-бири менен өз ара ынтымакта турушат.

Мамлекеттик тил – улуттардын ортосундагы байланыштын, пикир алышуунун куралы. Эгерде Кыргызстанда жашаган бардык улуттар мамлекеттик тилди мыкты үйрөнүп алышса, баары тең орток тил катары кыргыз тилинде пикирлешип, кайсы жерде болбосун бирин бири толук түшүнүп кете алышат. Мисалы, транспортто, соода-сатыкта, ооруканада же бейтапканаларда ж.б.

Тил – улуттар ортосундагы достуктун да тили. «Канча тил билсең, ошончо дил билесиң» деген накыл кеп бар. Анын мааниси канча көп тил билсең, ошончо адамдар менен пикир алышып, мамиле түзүп, алардын жандүйнөсүн түшүнө аласың дегенди түшүндүрөт.

1. «Кыргыз тили – улуттар аралык достуктун тили» дегенге кандай түшүнөсүңөр?
2. «Канча тил билсем, ошончо адаммын» деген макалдын маанисин чечмелеп көргүлөчү?

Эсиңерге түйүп алгыла.
«Тил билген жолдо калбайт».
«Тил билсең кучакташасың,
Тил билбесең бычакташасың».

ТАМГА ҮЙРӨТТҮМ ДОСУМА

Корообузда кошуна
Ойноп жүргөн кошула,
Кыргыз тилин үйрөн – деп,
Айттым Сергей досума.

«Ө» тамгасын билбесең –
«Төрт» дебей, «торт» демексиң,
«Көрк» дебей, «корк» демексиң.
«Төө» кубулуп, «тоо» болмок,
«Жөө» жайнаган «жоо» болмок.

«Ү» тамгасын билбесең –
«Үй» мөөрөгөн «уй» болмок.
«Күй» деген сөз «куй» болмок.

«Түр» деген сөз «тур» болмок,
Көп сөздөн кыргыз кур болмок.

«Ң» тамгасы жок болсо
«Чың» дебей, «чын» демекпиз,
«Миң» дебей, «мин» демекпиз,
«Мең» дебей, «мен» демекпиз,
«Кең» дебей, «кен» демекпиз.
Кыскасы, кыргыз тилинде,
Тамгабыз жок керексиз.

Айткан сайын күймөлүп,
«Ө», «Ү», «Ң» тамга кездешчү
Сөздөрдү көп сүйлөдүк.
Ал сөздөрдү Сергей дос
Алды бачым үйрөнүп.

Ж. Абдылдаев

1. Орус баласы Сергейге досу кыргыз тилиндеги кайсы тыбыштарды үйрөтүптүр?
2. Ырдагы «ө», «ү», «ң» тыбыштарын койгондо, өзгөргөн сөздөрдүн маанисин айтып бергиле.
3. Арабызда эне тилин билбеген кыргыздар да бар эмеспи. Аларга кандай кеңеш айтар элечер?

Макалдардын маанисин түшүнүп, эсиңерге тутуп алгыла:
«Тилдин тазалыгы – дилдин (жандүйнөнүн) тазалыгы».
«Тил билсең, дил билесиң».

СӨЗ ОЮНДАРЫ

АНАГРАММА

Адегенде, табышмакталган сөздү таап, андан кийин ал сөздөгү айрым тамгалардын ордун алмаштыруудан жаңы сөз алынуучу сөз оюну.

Жолборс түстүү бир өңдү
Жакшы ойлонсоң табасың.
Тамгаларын которсоң,
Бир идишти аласың.

Качыратып кар басып,
Кыш мезгилде киесиң.
Алмаштырсаң тамгасын
Өкүнүчтү билесиң.

ЛОГОГРИФ

Адегенде, табышмакталган сөздү таап, андан кийин ага мүчө уланса же кемитилсе, же кошумча тамга кыс-тарылса, жаңы сөз келип чыгуучу сөз оюну.

Шатырата санасаң,
Бирдиктеги бир сан.
«Н» тамгасын уласаң,
Баалуу асыл металл.

Үч тамгадан аты бар,
Ушул айды ким сүйбөйт.

Башына «саа» уласаң,
Анда желге үлпүлдөйт.

Топ эмес, бирок жели көп,
Айыл эмес, бирок эли көп.
Бир үндүүдөн өзгөргөн,
Бул өзү деги кандай сөз.

МЕТАГРАММА

Адегенде, табышмакталган сөздү таап, андан кийин ал сөздөгү бир тамганы башка тамгага алмаштыруудан сөздүн мааниси өзгөргөн оюн ыр.

«К» тамга менен башталса,
Кишинин болот жашы.
«Т» тамга менен башталса,
Турган үйүндүн аты.

Баш тамгасы «Ү» болсо,
Жашоочу жайың.
«Ү» ордуна «У» койсо,
Короодогу малың.

Соңку тамга «Т» болсо,
Айыл жери элестейт.
«Т» ордуна «К» койсо,
Короодогу малың.

ШАРАДА

Ар бири өз алдынча сөздү түшүндүргөн эки сөздү бириктирип окуганда негизги табышмакталган сөз алынуучу оюн ыр.

Ичкенин бир атына,
Кошуп жазсаң бир түстү.
Бир буюмду окуйсун,
Асемдеп тарап чач күтчү.

Биринчиси – бел боо,
Экинчиси – түс.
Кураштырып окусаң,
Бир жакшы буюм
Жасаган уз.

АКРО ЫР

Баш тамгаларын кураштырып окуса бир сөз чыкчу оюн ыр.

Башы жалпак,
Аягы балчак,
Көзү тосток,
Аябай коркок.

Темирден
Аттын бутуна
Кадалгандын
Аты эмне?

Адам, айбан
Бардыгы дем алгандын
Аты эмне?

БАШ ТАМГАСЫН ӨЗҮҢ ТАП

Суюк болсо .уу
Ысытса .уу
Чурулдаса .уу
Кол чабылса .уу
Учса .уу
Көтөрсөң .уу.

Ы. Кадыров

БУЛ ЭМНЕ ӨӨЛӨР?

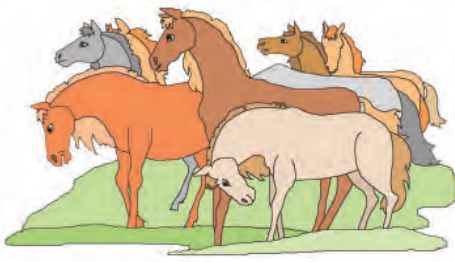
Баш тамгасын койсоңор,
Айры өркөчтүү т.. болот.
Тазалабай от жакса,
Кернейине к.. толот.

Карышкырдан кичине,
Анын аты ч.. болот.
Атчан адам эгерде,
Аттан түшсө ж.. болот.

А. Кыдыров

БИЛЕСИҢБИ, СЕН АЛБЕТТЕ, БИЛЕСИҢ

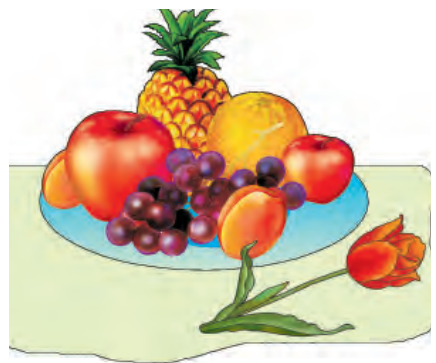
Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Кантип айтат жылкынын
«үй-бүлөсүн»?

Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Не дечү эле мактай
берсе ким өзүн?

Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Жер жумшартып,
жазында эмне тигесиң?

Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Кантип атайт жемиштердин
сүрөтүн?

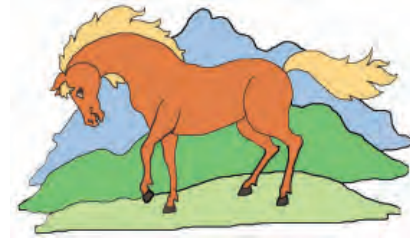

Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Малчы болсоң кышында
эмне киесиң?

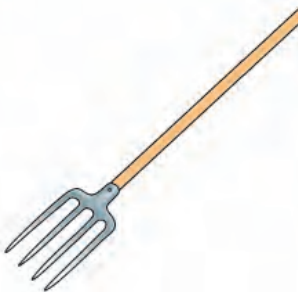
Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Кандай сөздү угуп алып
күлөсүң?

Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Кантип айтат тентек
аттын мүнөзүн?

Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Танк ичине эмнени
ачып киресиң?

Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Кантип айтат япондордун
күрөшүн?

Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Чөптү кандай курал
менен үйөсүң?

Билесиңби?
Сен албетте, билесиң!
Айлананы эмне
менен чиесиң?

1. Бул оюндар, табышмактар силерге жактыбы? Жообун табуу кыйын эмес бекен?
2. Дагы ушул сыяктуу табышмактардан айтып көргүлөчү?
3. «Сөз оюнду» дагы өз алдыңарча уланткыла?
Мисалы: кичине—чоң, тетири—оң ж.б.

Макалды жаттап алгыла.
«Асыл – таштан,
Акыл – жаштан».

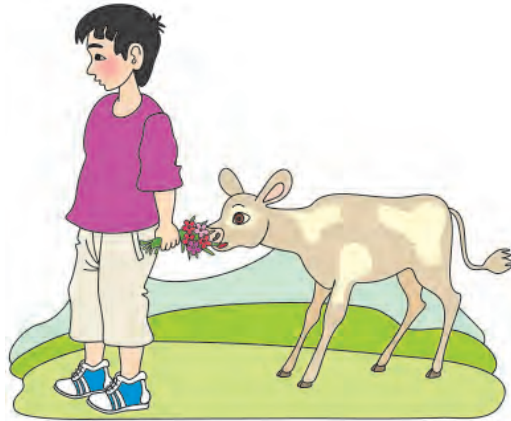
БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. Бул бөлүмдөн кандай чыгармаларды окудуңар? Эстеги-ле, алар тууралуу ой бөлүшкүлө.
2. Эмне үчүн кыргыз тили биз үчүн эне тили болуп эсепте-лет?
3. Эне тил жөнүндөгү ыр кимдин калемине таандык?
4. Сөздө тамгаларды туура колдонуунун мааниси барбы?
Мисал келтиргиле.
5. «Кыргыз тили – достуктун тили» дегенди кандай түшүнө-сүңөр?
6. Макалдын экинчи бөлүгүн улагыла:
Асыл – таштан, акыл –...
7. Кандай табышмак-ырларды окудуңар? Апардын ата-лыштарын айтып көргүлөчү?
8. Макалды улантып айткыла:
«Канча тил билсең, ошончо...»
9. Логогриф, метаграмма, шарада, акроырлардан бири-бириңерге айтып, алардын жандырмактарын таап мелдешкиле.

АЛТЫН БАЛАЛЫК

АЙ, КӨК МУЗОО, АЙ!

Ушул көк музоонун азабы өттү го! Бүгүн да ээмп кетти. Энесинин жолун карап турат. Келер маалын да билгеничи. Азамат көк музоого жетип кармады. Эми мунун кыйыктыгын айтпа, мойнунан сүйрөсөң, артына кеткенчиктейт, эми түрткүлөгөңгө да бирөө керек...

Азамат убара болуп атып көк музоону энесинен араң ажыратты. Анан бир азга эс алып, арыктын жээгине отурду. Караса, көк шыбактын арасында бир сонун гүлдөр өсүп туруптур. Кызыл, жашыл, сары – деги санагың жетпейт.

Көк музоо жаш шыбактан үзүп жеген болуп, башын жерден албай алаксып калды. Ошол кезде Азамат бир тутам гүл терип алды. Анан ага жардамга келаткан Тина эжекесин көрдү. Аны көрүп, сүйүнгөнүнөн музоонун муунганына карабай сүйрөп жөнөдү.

Эжекесине гүлүн көрсөтпөй, артына ката кармады. Ага байкатпай берейин деп ойлогон. Эжеси жакын келгенде:

– Тина эже, мен сизге эмне берем, билесизби? – деп көзүн күлмүндөттү Азамат.

– Билбейм, көрсөтчү... – деди эжеси.

– Мына... Сиздин туулган күнүңүзгө белек кылайын деп, атайын терип алгам...

Караса, баягы терип алган гүлдөрдүн бири жок, колунда упузун сабактары эле калыптыр.

Көрсө, Азамат гүлдөрүн артына катып кармап келатканда көк музоо жеп салыптыр...

Ай, көк музоо, ай!

Азамат бир туруп колуна тутамдай кармаган гүлдүн сабактарын карап, бир көк музоону карап, эмне дээрин билбей томсоро түштү. Эжеси болгон ишти дароо түшүндү.

– Эч нерсе эмес, Азаматтайым, көзүнө көрүнгөндүн баарын жей бермей алдагы көк музоонун адаты эмеспи, ал ошондой соргок, – деди эжеси бөбөгүн жооткотуп.

Азамат музоону үйгө жеткирип коюп, кайра келип гүлдөн терип алып эжеме белек кылам деп ойлоп келатты.

С. Рысбаев

1. Көк музоонун кандай жоруктары бар экен?
2. Азамат гүлдү эмне максат менен терип алды эле?
3. Азаматтын эжеме гүл берем деп турган абалы менен гүлү жок, сабактарды көргөндөн кийинки абалын салыштыргыла? Салыштырганыңарды сүрөттөп айтып бергиле.
4. Азамат эми көк музоону эмне кылат деп ойлойсуңар?

Жаңылмачты жаңылбай айтууга машыгып, тилиңерди жатыктыргыла.

Жаңыл айтты жаңылмач,
Жаңылмачты жаңылтпас.
Жамал айтты жаңылмач
Жаңылмачын жан укпас.

КҮКҮК-ЗЕЙНЕП

– Тур, турагой, аталуу алты тойду, энелүү эки тойду. А сенин уйкуң күн аркан бою көтөрүлгөнчө канбайт. Жадырап күн тийип, айлана өзүнчө эле ырахат. Ылдам туруп, көнүгүү жаса, таза жуун.

Дал ошол учурда балдар хорун «Күкүктү» ырдап калды:

Көктөмдө келип жайнаган,
Таңды кеч көксөп сайраган.
Таанымал үнүң угулат,
Келипсиң күкүк кайрадан.
Күкүк, Күкүк!

Уялып, күкүк, жашынба,
Сыр сурайм сенден жашырба.
Кышында кайда кетесиң?
Сайрайсың келип жазында.
Күкүк, Күкүк!

– Чоң эне, чоң эне, эмне үчүн Күкүк «күкүк» дейт. Каякка кетет кышында, эмне үчүн сайрайт жазында?

– Ырдап бүтсүн, «Күкүк-Зейнеп» жомогун айтып берейин.

Балдардын ыры басылды, күкүк сырын билүүгө небере да шашылды.

– Илгери-илгери бир заманда жашаган дешет бир кемпир-чал. Короосу толгон кою бар, желеси толо жылкысы бар, тиричиликти өткөрүп, көр оокат жагына болушпаптыр эч бир зар – деп баштады чоң эне жомогун.

Так ошол кемпир-чалдын суйкайган сулуу келишкен эки кызы бар экен. Улуусунун ысымы Күкүк экен башынан, кичүүсүн жөлөк болсун деп Зейнеп койгон жашынан.

Мына ошол эки кыз эрке болуп өсүптүр. Сылап-сыйпап чачтарын, боёп бети-каштарын, эртеден-кечке эрмеги акыйлашып өтчү экен. Анысына себепкер ата-энеси экен.

- Күкүк, кой кайры! – десе атасы,
- Зейнеп, сен кайры! – дечү апасы.
- Күкүк, суу апкел, – десе апасы,
- Зейнеп, сен баргын, – дечү атасы.

Абышка-кемпир биринин сөзүн бири укпай, бирине бири каршы чыгып жүрүп, эркелерди ого бетер эсиртип алышыптыр.

Күндөр күнгө алмашып, айлар айга жалгашып, жылдар жылга тогошуп, арадан далай жыл өтөт. Баягы кемпир-абышка кайрат-күүдөн тайышыптыр. Оокат кылар киши жок, төрдө олтуруп калышат. Койлору кетет коңулга, жылкысы кетет жылгага.

– Кайрысаңар болбойбу, кайран мал кетти талаалап, караган-баккан болбосо, бөрү-кушка таланат! – деп ата-эне кайрылса, капарына алышпай, каяша айтат кыздары.

– Малда жок биздин ишибиз, биз эми чоң кишибиз, – дешет. Ал түгүл үй-оокат кылганга бирин бири жумшай башташат.

- Тезек терип кел, Күкүк, – дейт Зейнеп.
- Сен өзүң бар, – дейт Күкүгү.
- Суу апкел, Зейнеп! – дейт Күкүк.
- Суусасаң өзүң бар!
- Күл чыгар, Күкүк! – дейт Зейнеп.
- Күңкор белем! – дейт Күкүк.

Эссиз өскөн эки кыз ыркалары кетип ырбаптыр, карыган ата-энеге эч ырайым кылбаптыр. Айласы кетип мүңкүрөп, абышка-кемпир түңүлөт.

– Эрезеден ашканча эс-акылга келбеген, силерден эми эмне жакшылык көрөйүн, – деп каргаса энеси, тескери берип батасын, каргаган экен атасы:

– Бириңи бириң чакырып, куш болуп сайрап калгыла, баладан убай түк көрбөй, балапан баспай калгыла!

Каргышка калган эки кыз болгон дешет көпкөк куш. Ошондон бери куш болуп, куш болгондо мыш болуп, уя салып марытпай, балапан басып жарытпай, көрүнгөн даяр уяга жумурткасын таштап кетишет. Балапанын багышпайт, балапандары дагы чыныгы ата-энесин таанышпайт. Күкүк менен Зейнеп дагы баягысын коюшпайт, бири-бирин жумшашып, дале болсо тынышпайт.

Зейнеп жүрөт: «Күкүк» – деп,

Бадалдуу тоонун бетинде.

Күкүк жүрөт: «Зейнеп» – деп,

Дүйнөнүн бир четинде.

М. Абакиров

эрезеден ашканча – чоңоюп, эс-акылдуу адамдардын катарына жеткенче деген мааниде

ырыктары – ынтымагы

баладан убай түк көрбөй – баладан жакшылык көрбөй

1. Күкүк менен Зейнеп кандай кыздар болушуптур? Оюңарды кантип далилдейсиңер?
2. Алардын акылсыз, жалкоо, тил албас болуп калышына ата-энесинин күнөөсү барбы? Эмне үчүн?
3. Эмне үчүн Күкүк-Зейнеп куштары өз жумурткаларын баспай, балапандарын бакпай, башка бирөөлөрдүн даяр уясына таштап кетишет экен?
4. Ата-энени капа кылбаш үчүн кандай кыздардан жана уулдардан болуу керек деп ойлойсуңар?

1. Чоң эне, чоң атаңардан уккан жомокторуңардан айтып берүүгө даярдангыла.
2. Төмөнкү макалдардын бул чыгармага кайсынысы туура келет? Маанисин чогуу чечмелеп түшүнүп алгыла.
«Адептүү алкыш алат,
Адепсиз каргыш алат».
«Эмне эксең, ошол чыгат».

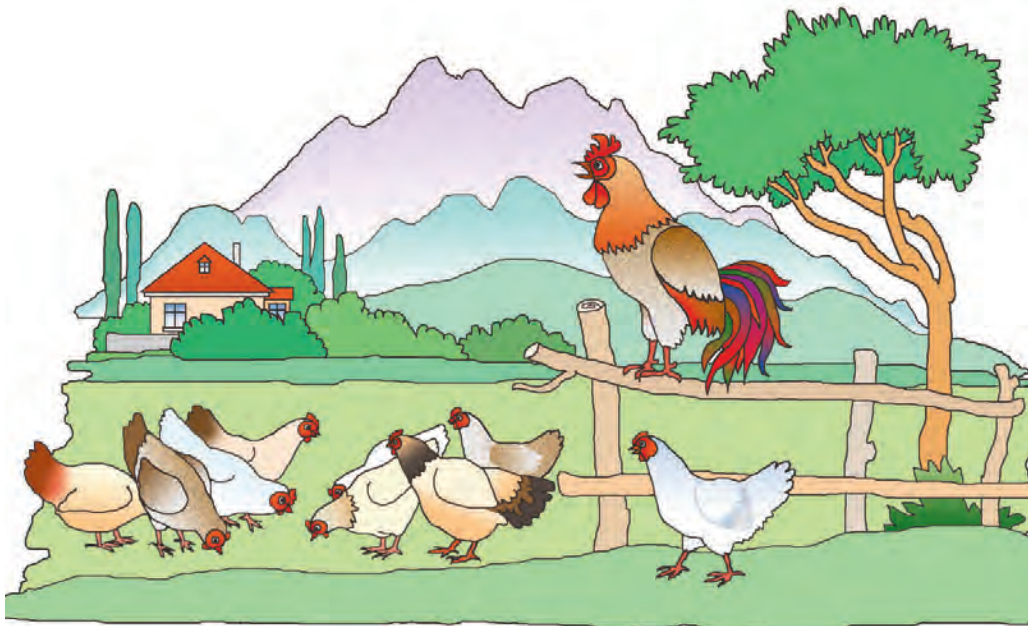
АКСАК БАЛАПАН

Биздин короодо бир аксак балапан бар. Мен ага боорум ачып, күн сайын үч маал жем беремин. Аны менен бирге жарык дүйнөгө келген сегиз балапан бөжөңдөшүп, энесинин жанында ойноп жүрүшөт. Кантсин байкуш аксак, аларды көргөндө чуркап жетип барайын десе да турууга шайы жок. Чыйп-чыйп этип ыйлап, жалгыз кала берет. Беркилер болсо энесинин ары жагына бир чыгып, бери жагына бир чыгып ойношот. Көргөн сайын ичи тызылдап:

– Мунун бутун доктурга көрсөтүп айыктырсаңар, – деп атама кайрылам. – Кандайча төкөр болду? – деп сурайм.

Атам оор улутунуп:

– Айтса айтайын, угуп ал, бул сага да керек. Балакеттин баары шоктуктан чыкты. Бу шоруң каткырга энеси канча жолу: «Бу жерден машине, араба, атчан кишилер өтөт, кокусдук болот, обочо жүр» – деп эскертпеди дейсиң. А тиги түгөт көнөбү? «Энеке, мен жолдун аркы бетине бат жүгүрүп өтүп кетем» – деп жүрүп арабанын астында калып, аттын туягы жаза-буза серпиген көрүнөт... Өлбөсө, бир жамбашын сүйрөп жүрө берет да дегенде дагы каңырыгым түтөдү. Ошол окуядан кийин абайлап жүрө турган болдум. Аксак

балапандай зар какшагым келбейт. Ким билет, айткан сөздү көкүрөккө бек түйүп жүрсө мындай кайгылуу абалга дуушар болбойт беле?

«Байчечекей» журналынан

шайы жок – алы жок

төкөр – чолок

каңырыгым түтөдү – боорум ооруду деген мааниде

абайлап – этияттап

1. Бала аксак балапанга кандай камкордук көрдү?
2. Эмне үчүн балапан аксак болуп калыптыр?
3. Энесинин айтканын укпаган балапанга силер эмне дээр элеңер?
4. «Аксак балапандай зар какшагым келбейт» дегенди кандай түшүндүңөр?
5. Силердин да ата-энеңердин кеңешин укпай койгон учурларыңар болду беле? Өз ара ой бөлүшкүлө.

1. Жол эрежесин сактап, этият болуп жүрүү тууралуу ой бөлүшкүлө.
2. Төмөнкү макалдарды окуп, алардын маанисин чечмелеп, түшүнүп алгыла:
«Карынын кебин капка сал».
«Өтө ашыксаң, жардан алыс кетесиң».

ЖАЛГАНЧЫ АЮУ

Бир кездерде айбанаттардын бардыгы бир тууган экен. Алардын бир гана энеси тарбиялоочу. Күн сайын балдарына: «Жалкоо болбогула, уурулук кылбагыла» – деп акыл айтуучу. Анда балдары: «Энеке, бардыгы сиз каалагандай болот» – деп жооп беришчү. Бир гана чоң курсак мамалак жер тиктеп, өзүнчө күңкүлдөп коюучу. Буга энеси жана бир туугандары анча маани беришчү эмес.

Күндөр өтө берет, өтө берет. Бир туугандар күн санап чоңоёт. Буга алардын энеси аябай кубанат. Бардык тапканын алардын оозуна кармайт. Мындан да тезирээк чоңоюшса деп

тилейт. Таттуу тамактан кийин балдарынын даң салып, кубалашып ойногонуна жетине албайт. Бир күнү адаттагыдай эле балдарына кантты санап бөлүштүрөт. Мына кызык! Эки баласына кант жетпей калды. Кант сакталуучу сандыкты кайта-кайта аңтарат. Бирок издегенин таппайт. Анан айласы кетип, өзүнө тиешелүү кантын жетпей калган балдарына бөлүп берет. Мамалак болсо билмексен болуп тултуят.

Бара-бара бал жоголчу болду. Ким уурдап жүрөт?

Эне бушайман болуп, күйүп-бышат. Мунун чоң себеби бар эле. Ал кимде-ким таттууну көп жесе, анын тиши оорунун жакшы билүүчү. Бул тууралуу балдарын чогултуп алып, алда нече жолу айтып берген. Бирок балдардын бири да таттууну уурдап жегенин мойнуна албады. Мамалак болсо мындан жыйынтык чыгарбады.

Бир күнү уктабай жаткан эне балдарынын бирөө бышылдап ыйлап жатканын угуп калат. Көрсө, ал мамалак экен. Таттууну ким уурдап жүргөнүн эне дароо түшүндү.

Аңгыча тиш догдур үкүнү ээрчитип, энеси келип калды. Үкү мамалактын тиштерин көрөрү менен оорунун себебин түшүндү. Чоң көздөрүн балбылдатып, башын чайкап туруп мындай дейт: «Сен таттууну көп жеген мамалак турбайсың-

бы. Анын үстүнө, кант жегенден кийин тиштеринди жуубайт экенсиң».

Эси жок мамалак күнөөсүн мойнуна албайт. Кайрадан догдурга оройлонот. Энеси мамалактын жоругуна аябай уялат. Баарынан өкүнүчтүүсү тиштерин дарылатпай качып кетиши болду. Көрсө, мамалак бир гана таттууга ууру эмес, аябагандай коркок да экен. Болбосо, догдурдан ким качсын? Энесин аябаган ушундай таш боор балага догдур үкү да өтө капаланыптыр.

Мамалак болсо энем догдурга дагы алпарат деп, үйүнө ошо бойдон келбей коюптур. Кийин мамалак күрсүйгөн аюу болот. Баары бир анда деле үйрөнгөн жаман адатын таштабайт. Мунун дагы бир адаты өтө соргок эле. Көзүнө көрүнгөндүн баарын жечү. Мейли эт, мейли дан, мейли чөптөрдүн тамырыбы – ага баары бир. Ал эми балдын жытын сезип калса, башка тамактарды карап да койбойт, дароо аарылардын уюгуна кирет. Колуна тийген балдын бир тамчысын да калтырбай жеп салат. Эч качан жуулбай, түбү чириген тиштери сай-сөөгүн сыздатып ооруганда гана: «Ба... ба... бал жебейм, тиштеримди жууйм!» – деп бакырат имиш. Ал эми тишинин ооруганы басылары менен берген убадасын унутат. Ошондуктан жалганчы да экен!

Боорукер догдур үкү ушу азыр да коркок мамалакты күтүп жүрүптүр. «Анын тишин сөзсүз дарылашым керек», – дейт экен.

С. Койкелов

1. Апасы балдарына эмне деп акыл айтчу экен? Эмне үчүн чоң курсак мамалак так жооп берген жок?
2. Апасы таттууну ким уурдап жүргөнүн кантип билди?
3. Мамалактын тиши ооруганынын себеби эмнеде экен?
4. Мамалак чоң аюу болгондо жаман адаттарын таштадыбы? Жомоктон таап, үн чыгарып окугула.
5. Мамалактай болуп өз күнөөсүн мойнуна албай энесин капа кылуу туурабы? Өз оюңарды айтып бергиле.

Төмөнкү макалдардын кайсынысы жомоктун маанисине туура келет:

«Написин тыйган кызарбайт».

«Көп жеген адам көп ооруйт».

АТАСЫН ЖАКЫРЛАНТКАН БАЛА

(Жомок)

Бала атасын кантип жакырлантып коюшу мүмкүн? Өз оюңарды айтып көргүлөчү.

Илгери-илгери эмес, азыркы эле заманда бир бала болуптур. Ал ата-энеси менен бир кыштакта жашачу. Чакан үй-бүлөнүн колу малдан кур болбой, орточо тиричилиги бар экен.

Короо жайы деле, ичкен ашы деле элдикиндей. Бир гана элдикиндей эмес жалгыз уулу боло турган.

Ал бар болгону кызылдай жалкоо, эринчээк. «Элге зыяны жок болгон соң мейли да» дээрсиңер кээ бирөөңөр. Бирок анын зыян-кесепети элге аябай тийди. Кантип?

Энеси байкуш күндө ыйлактайт:

– Садагаң болоюнум, туфлийиңдин боосун чечип кий, апкытын айрып бүтүрдүң.

– Чечип отурганча качан? – деп моюн толгойт уулу. Эринчээкке айла барбы, күч менен зордоп кийип отуруп жарым жылга жетип-жетпей туфлийи жарактан чыгат. Атасынын кабагы бүркөлүп, кайра туфлий сатып келет. Бул жолу боосу жогунан алып берди.

Аз күндөн соң ал бут кийим да ак жулук боло баштайт. Туфлийи менен футбол ойносо, таш тепсе ал кантип түтмөк эле?

– Апдыңа кетейин, уулум, өтүк май тигинде турат. Майлап алсаң боло кебетесин кетирбей. – Энеси дагы жалынат.

– Майлап отурмак белем! – деп ыңгыранат уулу ада-тынча.

– Буга китеп-дептер сатып беребизби, же ай сайын бут кийим менен шым, көйнөк сатып беребизби? Кудай, ай! Шымынын багалеге күндө эле ылай, баткак. Кебетеси да ке-

тип бүттү, – деп энеси атасына арызданат. Атасы энесине арызданат:

– Көктөмдө туулган эгиз козунун убалы да ушунда. Бай болгур, жаңы туулган козуларды жерге жаткызба! Жер сыз, өпкөсүнө суук өтүп майып болуп калат десем, тилазар неме ойноп кетиптир. Эгиздер аман болгондо азыр токту болуп калбайт беле. Айтор, чыгашанын эле үстүндөбүз.

– А былтыркы музоочу? – Энеси «кудай кылса кубарыңдын акысы барбы?» дегендей, башын чайкап койду.

Былтыр атасы ооруканада ноокастап жатып калып, энеси ага тамак жеткирип кетет. Үйүндө уулу калат.

– Тегеренейним, унутпасаң! Музоонун аргамжысы узун. Ойноок неме чалынып өлбөсүн. Тез-тез карап кой. Уктуңбу? – деп улам-улам эскертет энеси.

– Уктум, – дейт уулу велосипедин минип жатып. – Өлүп эмне, өлмө келиппи музоого...

Энеси чыдабай ооруканадан тез эле кайтты. Уулунан дайын жок. Айтканындай аргамжыга чалынган музоо ты-

райып жатат. Мойнуна оролгон жиптен бошоно албай муунуп калыптыр.

Улгая түшкөн ата-эне баштарын төмөн салып, капаланып диванда отурушту. Биз да алардын муңайган маанайын көрүп ойлонуп калдык.

«Адам үмүтү өчпөйт эмеспи. Алардын жалкоо уулуна акыл кирсе экен. Атасы ыраазы болуп: «Азаматсың, уулум!» – деп айтар күн ылдам эле келсе экен. Биз да ошого күбө болсок» – деп ойлоп койдук.

«Байчечекей» журналынан

тилазар – тил албаган бала
аргамжы – аркан

1. Тил албаган баланын ата-энесине кандай зыяны тийиптир? Санап айтып бергиле.
2. Анын жалкоолугун эмнеден улам билсе болот? Мисал келтиргиле.
3. Жалкоо, тил албас бала бир күнү акылына кирет деп ойлойсуңарбы?
4. Ата-энени кантип жакырлантууга, же байытууга болот? Өз ара ой бөлүшкүлө.

1. Жомоктогу баланын кебетесин, кийимдерин сүрөттөп айтып бергиле.
2. Балага мүнөздөмө бергиле.

Үлгү:

Бала – жалкоо, тил албас, оюнду жакшы көрөт ж.б.

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. «Эжеме белек кылам» деген гүлүн көк музоого жедирип койгон баланын ысмы ким?

2. Бул саптар кайсы чыгармадан алынды? Автору ким?

Зейнеп жүрөт: «Күкүк» – деп,
Бадалдуу тоонун бетинде.
Күкүк жүрөт: «Зейнеп» – деп,
Дүйнөнүн бир четинде.

3. Бири-бирине мээрим жок, ынтымаксыз кыздар тууралуу жомок кандай аталат эле? Бул жомоктон силер кандай таасир алдыңар?

4. «Эрезеден ашканча» деген сөздүн маанисин кандай түшүндүңөр?

5. Азырга дейре тишин дарылаткандан качып жүргөн жаныбар эмненин баласы?

6. «Тилазар» деген сөздүн маанисин кандай түшүндүңөр?

7. Тил албас бала ата-энесин кантип жакырлантыптыр? Бул чыгарманы окуган соң, силер кандай жыйынтыкка келдиңер?

8. «Ким билет, айткан сөздү көкүрөккө бек түйүп жүрсө, мындай кайгылуу абалга дуушар болбойт беле?» Бул кайсы чыгармадан алынды?

9. Жаңылмачты ким жаңылбай так айта алат?

Жаңыл айтты жаңылмач,
Жаңылмачты жаңылтпас.
Жамал айтты жаңылмач
Жаңылмачын жан укпас.

10. Бул бөлүмдө кандай чыгармаларды окудуңар? Аттарын атап бергиле?

ТЫНЧТЫКТЫН, БИРИМДИКТИН СИМВОЛУ

МАЙ АЙЫ

Жерге килем жайгандай,
Гүлдөн сайма сайгандай,
Көп айлардын ичинен
Көктөм айы май кандай?!

Салтанатка чулганды,
Калаа менен элет жер.
Колубузда желбирейт,
Кызыл жалын желектер.

Т. Самудинов

калаа – шаар
элет – айыл

СУЛУУ МАЙ

Кызыл-тазыл гүл ачып,
Кыздай сүйкүм буралып,
Кабагын ачып жадырап,
Жашыл кийип кубанып.

Көркөкө бай,
Көзгө жай,
Келди мына
Сулуу май!

Келди деп май салтанат,
Майрамдайт, элим шаңданат.
Көтөрүп тынчтык, достукту
Сыймыгына даңктанат.

Майрамың ай,
Сайраның ай,
Сүйөм сени,
Сулуу май!

А. Кыдыров

1. Жогорудагы ырларда май айынын кооздугу кандай сүрөттөлүптүр? Салыштыргыла жана ой бөлүшкүлө.
2. Май айын эмне үчүн майрамга бай ай деп айтабыз?
3. Май айынын сулуулугун эмнеден улам байкаса болот?
4. 1-Май майрамы — эмгектин, тынчтыктын, достуктун майрамы. Эмне себептен мындайча айтылып калган? Ой бөлүшкүлө.

Ырлардан өзүңөргө жаккандарын жаттап алгыла.

УЛУУ ЖЕҢИШ КҮНҮ

9-МАЙ

Бакыт алып келген күн,
Фашисттерди жеңген күн.
Желбиретип желекти,
Жергебизге келген күн.

Ушул күнү дүйнөгө,
Улуу тынчтык орногон.
Унутулбайт эч качан
Улуу жерин коргогон.

Кыргын салып согушта
Кызыл аскер жеңди! – деп,
Кылкылдашат майрамда
Кызыл Туулар желбиреп.

К. Жунушев

ЖЕҢИШ МАЙРАМЫ

Жаз келгенде жадырап,
Жашыл тартат жан-жагым.
Күтө берем келсе – деп,
Улуу Жеңиш майрамын.

Чоң атама кубандым,
Чоң майрамга камынган.
Көкүрөгүн толтуруп,
Көп медалын тагынган.

Эрте турсам көчөдө,
Эл дайрадай агылып,
Күлкү ырга аралаш
Күү угулат жаңырып.

Чоң атамды жетелеп,
Сыртка шашсам таң калды:
– Неге шаштың, неберем?
– Мен сагындым майрамды!

С. Жусуев

1. 9-Май эмне үчүн Жеңиш күнү катары майрамдалып калып-тыр? Бул күндү кандай майрамдайт экенбиз?
2. Чоң атанын көкүрөгүндөгү орден, медалдар кайсы эмгеги үчүн берилген деп ойлойсуңар?
3. Ырларда майрамдын шаңы кандай сүрөттөлүптүр? Ошол саптарды таап, көрктүү окугула.
4. Улуу Жеңишти алып келген ата-энелерибизге кандай сый-урмат көрсөтүү керек деп эсептейсиңер? Бул тууралуу өз ойлоруңарды айткыла.

Ырлардан үзүндү жаттап алгыла.

ЧЕПТЕН ЭРДИН КҮЧҮ БЕК

(Уламыш)

Байыркы бир заманда эркин жашап жаткан эл болуптур. Ар жылы жоо каптап келип, мал-мүлкүн талап кетчү экен. Эл чогулуп дубал курушат, канчалык бекем курса да, дубал кулап, токтобой көчө бериптир. Ошондо токсондон ашкан бир карыя келип:

– Бир тирүү кишини көмбөсөңөр, дубалыңар көчө берет – дейт. Аны уккан бир жаш бала келип: «Мени көмгүлө, элдин керегине жарасам арманым жок», – деп дубалдын түбүнө келет.

– Жалгыз уулумду көмбөгүлө! Карыган апанды куура-тып, балам, бул кылганың кандай? – деп жалынып-жалбарат апасы. Анда уулу:

– Мени эл үчүн төрөдүм, элдин керегине жара дебедиң беле... Мен ансыз ак сүтүндү актай албаймын! – дейт. Ошондо энеси уулунун айтканын угуп, анын акылдуу сөзүнө макул болуп, уулу менен кучакташып коштошот.

Турган эл баланы көмө башташат. Топурак-кум анын алкымына жеткенде, баягы карыя кайра пайда болот да:

– Токтогула! – деп жарыя айтат. – Бу баланы көмбөгүлө, эл үчүн жанын берүүгө даяр ушундай эр жүрөк уулдарыңар, акылман энелер болсо, ылайдан курулган чептин кереги

эмне? А көрөкчө, балдарыңарды ушундай тарбиялап, той кылып, жыргап жашай бергиле.

Ошентип, бул элдин уулдары эр-азамат өсүп, энелери акылман болуп, бүгүнкүгө чейин эркин жашап келатыптыр.

Ж. Бөкөнбаев

1. Душмандан коргонуу үчүн дубалдан чеп куруп жаткан элге карыя эмне деп кеңеш айтты?
2. Эне сүтүн актоо жөнүндө эр жүрөк бала эмне деди?
3. Карыя адамдын кайра келип айткан сөзү силерге кандай таасир калтырды?
4. Чын эле, элди ким коргойт? Жоокерби, же дубалбы?

1. Макалдын маанисин түшүнүп алгыла:
«Эр жигит – эл четинде, жоо бетинде».
2. Төмөнкү ырды жаттап, обону менен ырдап жүргүлө.

ЖООКЕР ЫРЫ

Элимдин бейпилдигин
Намыска бек сактаймын.
Энеке, ак сүтүңдү
Эл коргоп мен актаймын.

Эр жигит – эл четинде,
Азамат – жоо бетинде.
Артымда кыргыз элим,
Ар дайым сезимимде.

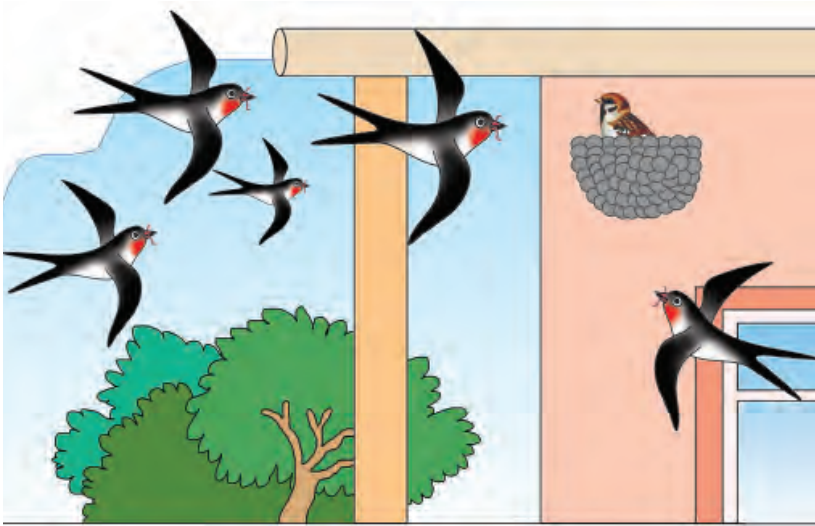
«Байчечекей» журналынан

ДҮЙНӨ ЭЛДЕРИНИН АДАБИЯТЫНАН

ТАРАНЧЫ МЕНЕН ЧАБАЛЕКЕЙ

Бир күнү мен чатырчанын астындагы чабалекейдин уясын карап турдум.

Чабалекейдин экөө тең учуп кетишти, уясы бош калды. Алар учуп жүргөн убакытта чатырчадан бир таранчы учуп келип, уянын үстүнө конду. Эки жагын карап турду да, уянын ичине кирип кетти. Анан уядан башын чыгарып, чыркылдай баштады.

Анын артынан бир аздан кийин уяга чабалекей учуп келди. Ал уяга кирип баратып, уясында отурган «мейманды» көрө коюп, канаты менен отурган ордун бир чапты да учуп кетти.

Таранчы уядан чыккан жок, отуруп алып чыркылдай берди.

Чабалекейлер кайра дагы уяга учуп келишип, отурган таранчыны көрүштү да, кайра учуп кетишти.

Алар куру бекер учуп келишкен жок: ар кимиси ооздооруна балчыктан алып келишип, аз-аздан уянын жылчыгын бүтөй беришти. Жылчык кичирее берди.

Адегенде уядан таранчынын мойну жана башы көрүнүп турган эле, андан кийин башы эле көрүнүп калды. Акырында такыр эчтемеси көрүнбөй калды.

Чабалекейлер таранчыны уянын ичине балчык менен бекитип коюшту да, ышкырык менен үйдү тегерене айланып учуп жүрүштү.

Л. Толстой

1. Чабалекейдин уясына таранчы эмне үчүн кирип алды деп ойлойсуңар?
2. Чабалекейлер таранчыны кантип жазалашты?
3. Чабалекейлердин бул жазасы туура болдубу? Силер кандай ойлойсуңар?
4. Бирөөнүн нерсесин уруксатсыз ээлеп алуу туурабы? Андай балдарга кандай кеңеш айтар элеңер?

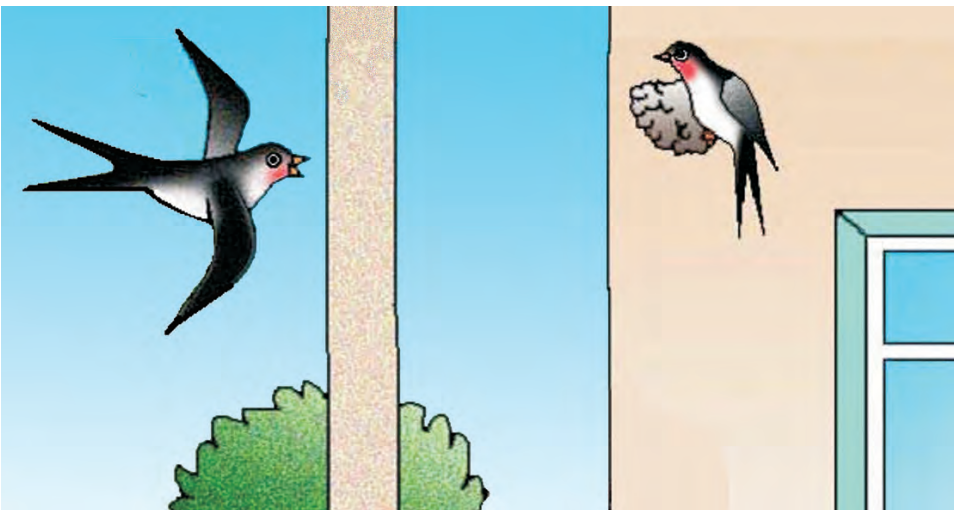
Макалдын маанисин чечмелеп, өз оюңарды айтып бергиле:
«Ала жылкы жоголбойт, арамзаада оңолбойт».

ЧАБАЛЕКЕЙЛЕР – ДОСТОРУМ

Жаз келери менен биздин кыштакка алыс жактан чабалекейлер учуп келишти. Бир күнү эртең менен кандайдыр бир уккулуктуу дабыш мени таттуу уйкудан ойготуп жиберди. Көзүмдү ачсам, тирөөч менен устундун кошулган жериндеги мыкта бир чабалекей конуп алып, сайрап отурган экен. Уйкум умачтай ачылды. Эгер козголсом, чочуп кетип уча качпасын деп, төшөгүмдө былк этпестен жатып, анын ырын уга бердим. Аңгыча ачык турган форточкадан дагы бир чабалекей учуп келип, конорго орун таппай, бөлмө ичинде канаттарын дирилдетип учуп жүрдү да, кайра форточкадан чыгып кетти. Кийинки чабалекей келер менен эле мурдагы дабышын басып, орун табылбаганга өкүнгөндөй эки жагын карап коюп отура берди. Жолдошу сыртка кеткенден кийин ал да артынан учуп жөнөдү.

Ошол замат мен дароо төшөгүмдөн тура калдым да, бир мык таап, устундун капталына кагып койдум.

Көп убакыт өтпөй эле жанагы чабалекейлер кайрадан учуп келишти. Биринчи келгени өзүнө тааныш орунга конду. Экинчиси да буйдалбай эле жаңы орунга конуп калды. Экөө кубанычтуу сөз сүйлөшкөндөй кыска кайрык менен үн алышып коюшту.

Чабалекейлер бирин бири кубалашып, кайрадан форточкадан чыгып кетишти.

Арадан көп убакыт өтпөй эле чабалекейлер уя сала башташты. Тез эле устунга жабышкан кооз уя даяр болду.

Чабалекейдин балапандары жай ичинде жетилип калды. Беш балапан сапсары болгон тумшуктарын уядан чыгарып, бизди тиктеп жата берет. Ата-энелери жем тиштеп келгенде моюндарын созуп, ооздорун ачып, чыйпылдашып калышат.

Чабалекейдин балапандары учкандан кийин деле биздин үйдөн кетишкен жок. Устундагы узун мыкка катарлашып отуруп алып, бирдемелер жөнүндө сайрайт. Алардын тилин билбейм, бирок мага жакшы сөз айтып жатышкандай сезилет. Ооба, алар мага жакшылык каалашат. Адамга каршы зыяндуу чымын-чиркейлер менен аёосуз күрөшөт. Алар – менин канаттуу досторум.

А. Яреско

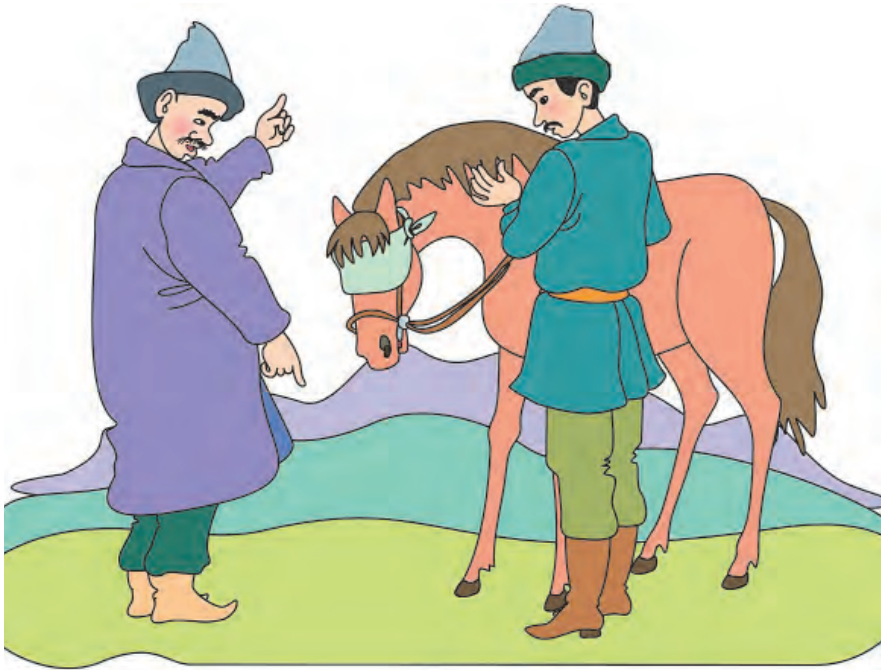

1. Жаз келери менен чабалекейлер кайдан учуп келишти?
2. Силер чабалекейдин сайраганын уктуңар беле?
3. Бала мыкты эмне үчүн какты деп ойлойсуңар?
4. Силер канаттуу куштарга, жаныбарларга боорукердик кылып жардам көрсөттүңөр беле?
5. Чабалекейлер балапандарын кантип багышты?
6. Адамдарга алардын кандай пайдасы бар экенин айтып бергиле.

УУРДАЛГАН АТ

Бир айылдык кишинин жакшы аты бар болчу. Ал күндө атынын башынан сылап, келишимдүү келбетине суктанып караар эле. Күндөрдүн биринде бир ууру сарайга кирип, атын уурдап кетет. Киши атынын уурдалганына бир канча күн кайгырып, башка бир ат сатып алууга шаарга келет. Базарда оңго-солго карап жүрүп, күтүүсүздөн атын көрүп калат. Ээри менен жүгөнүн алмаштырып, сатканы алып чыгышкан экен. Айылдык адам аттын жүгөнүн кармап кыйкырды:

– Бул ат – менин атым! Үч күн мурун уурдалып кеткен болчу.

Сатуучу болсо бул сөздөргө көңүл бурбай, мындай деп кош көңүл жооп берди:

– Жаңылып жатасың, мырза... Ат меники. Канча жылдан бери минип жүрөм...

Айылдык акылдуу киши аттын эки көзүн колу менен жаап туруп:

- Андай болсо айтчы, кайсы көзү сокур бул аттын?
- Бул жерден билинбеген эмне бар? Сол көзү сокур.
- Тилекке каршы, биле алган жоксуз.

Сатуучу болсо жаңылып калгансып калп эле карбастап:

– Эме... Мен оң көзү сокур деп айтайын дегем, – деп мукактана түштү. – Канча жылдан бери минип жүргөн атымды кантип билбейин.

Айылдык адам аттын көзүн ачып:

– Сен жалганчысың. Ал аз келгенсип, уурусун. Эй, адамдар, карагыла! Аттын эки көзү тең таптаза.

Ушул убакта тегеректе бир топ киши топтолуп калган эле. Айылдык адамдын акылына баары таң калышты. Ал сүйүктүү атын алып, айылына кетип бара жаткан кезде ууруну түрмөгө алып баратышкан.

Р. Акдемир

сокур – көр, көзү көрбөйт
карбаластап – шашкалактап

1. Аттын жүгөнү менен ээрин эмнеге алмаштырды деп ойлойсуңар?
2. Сатуучу эмне деди?
3. Аттын ээси эмнеге аттын көзүн жапты? Чын эле аттын көзү сокур беле?
4. Уурунун айыбын аттын ээси кантип ачты?

Төмөнкү макалдардын бул чыгармага кайсынысы туура келерин айткыла. Маанисин чечмелеп, түшүнүп алгыла.
«Наадан – көзү болсо да сокур, тирүү жүрсө да өлүк».
«Укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт деп уурулук кылба».

ӨРТ

Петя апасы жана карындаштары менен үйдүн үстүңкү кабатында жашап, ал эми астыңкы кабатта мугалими туруучу. Бир жолу апасы кыздары менен сууга түшкөнү кетти. Петя жалгыз өзү үйүн кайтарып калды.

Бардыгы кетери менен Петя өзү жасаган замбиректи сынап көрмөкчү болду. Ал темир түтүкчөдөн жасалган болчу. Петя арт жагында от койчу тешиги бар түтүкчөгө дары толтурду. Бирок ал канчалык аракеттенсе да, от алдыра албады. Петя аябай ачууланды. Ашканага барды да, плитанын ичине чамынды салып, ага керосин куюп, үстүнө замбирегин койду да, отту тутандырып жиберди. «Эми атылар!» – деди оюнда.

Тутанган от плитада күрүлдөп күйүп, бир кезде «тарс» деп атылып кетти. Плитадагы оттун баары ыргып чачырады.

Петя коркуп, үйдөн чыга качты. Үйдө эч ким болбогондуктан, эч ким эч нерсе уккан жок. Петя арыраак качты. Ал от өзү эле өчүп калар деп ойлоду. От өчпөстөн улам дуулдап күйө берди.

Мугалим үйүнө келе жатып, үстүңкү кабаттагы терезелерден түтүн чыкканын көрөт. Ал өрт өчүрүүчүлөргө кабар берди.

Өрт өчүрүүчүлөрдүн коңгуроосу шыңгырады. Алар өзүлөрүнүн өрт өчүрүүчү машиналары менен бат эле келип калышты. Машиналардын насосу сууну тартып чыгара баштады, ал эми өрт өчүрүүчүлөр резина түтүктөн келип жаткан суу менен өрттү өчүрө башташты. Анан алар терезенин тушуна шаты коюп, үйдө киши калды бекен деп ичкери кирип кетишти. Үйдө эч ким жок болчу. Өрт өчүргүчтөр үйдөгү буюмдарды сыртка чыгара башташты.

Петянын апасы үйү бүт алоолонуп күйүп жатканда келди. Өрт өчүрүүчүлөргө жолтоо болбосун үчүн милиционер эч кимди жакын жибербеди.

Апасы: «Петям күйүп калган го, таптакыр көрүнбөйт» – деп ыйлап да, сүйлөп да жатты.

Ал эми Петя уялып, апасына жакын келүүдөн коркту. Балдар аны көрүп калышып, зордоп ээрчитип келишти.

Өрт өчүрүүчүлөр өрттү жакшылап өчүрүшкөндүктөн, төмөнкү кабатта эч нерсе күйгөн жок. Мугалим Петянын үй-бүлөсүн үйү оңдолгончо бирге турууга өзүнө киргизип алды...

Б. Житков

1. Өрт эмне себептен чыкты?
2. Петянын ушул кылганы туурабы? Эмне үчүн?
3. «Оюндан от чыгат» дегендин маанисин түшүндүрбү?

Накыл сөздөрдүн маанисин түшүнүп, билип алгыла:
«Ойноп иш кылсаң да, ойлонуп кыл».
«Учкундан жалын тутанат».

БИЛЕБИЗ

(Корея эл жомогу)

Бирөөгө пайда-зиянын тийгизбей өз тиричилиги менен алпурушкан бир аял менен күйөөсү жашап турушкан экен. Алар экөө тең кең пейил жакшы адамдардан болуптур. Бир жаман жери эч качан бирөөнүн сөзүн аягына чейин укпастан, дайым эле:

– Билебиз, билебиз! – деп кыйкырып туруучу адаты бар экен.

Бир күнү бир киши алардын үйүнө жеңил чапан көтөрүп келет да:

– Эгер бул чапанды кийип, бир топчусун топчулансаң, жерден бир саржан өйдө көтөрүлөсүң, – дейт ал киши. – Эки топчусун топчулансаң, асмандын жарымына чейин учуп чыгасың; үч топчусун топчуланганда, андан да өйдөлөп кетесиң...

Аялдын күйөөсү ал чапан алып келген кишиден асманга учуп кеткенден кийин жерге кантип түшөрүн сурап алуунун ордуна:

– Билебиз! – деп кыйкырып жиберет.

Жука чапанды үстүнө кийип, топчуларынын баарын топчуланат, ал топчуланар замат эле асманга көтөрүлүп учуп кетет.

Ал эми аялы болсо:

– Менин күйөөмдүн учуп баратканын көргүлөчү, көрсөңөр боло! – деп кыйкырган бойдон аңды-дөңдү карабай күйөөсүнүн артынан ээрчий жүгүрөт.

Аял асманды караган бойдон кыйкырыгын баспастан, жүгүрүп бара жатып аска-жардан учуп кетет. Бул аска-жарга капталганын асманды гана карап бараткандыктан көрбөй калган экен. Ал учуп дарыяга түшүп, балык болуп кетиптир.

Ал эми күйөөсү жерге кайра түшөрдүн жолун сурап албай, өз билемдигинин азабынан асмандан түшө албай калып, акыры бир күн бүркүткө айланып калыптыр.

Албетте, бул өңдүү аңкоолор мындан да жаман кырсыкка учурабай, бул бойдон калышы дагы жакшы иш болуптур.

саржан – эки метрдей өлчөм

1. Жомоктогу аялы менен күйөөсүнүн эң жаман кандай адаты болгон экен?
2. Алар экөө тең адам болбой, акыры бири балыкка, экинчиси бүркүткө айланып кеткени эмне себептен болуптур?
3. Билбеген нерсесин сурап билип алуу туура экенине ынандыңарбы?
4. Билбеген нерсесин «билем» дей берүү туурабы? Өз оюңарды айткыла.

Накыл кептердин маанисин түшүнүп алгыла:

«Билбегениңди билгенден сурап билип ал».

«Билбегенин «билейин» деген уят эмес,
Билбегенин «билем» деген уят».

БӨЛҮМ БОЮНЧА КАЙТАЛОО

1. Бул бөлүмдөн кайсы чыгарма силерге өзгөчө жакты? Эмне үчүн?
2. Таранчыны чабалекейлер эмне үчүн жазалашты?
3. Атты уурдаган кишинин күнөөсүн акылман кантип мойнуна койду?
4. Оюндан өрт чыгарган бала тууралуу баяндаган чыгармадан кандай сабак алдыңар?
5. Билбегенин да «билем» деп кыйынсынуунун жыйынтыгы кандай болот экен? Жомоктун мисалында өз оюңарды далилдегиле.
6. Башка элдердин дагы кандай чыгармаларын окугансыңар? Өз ара аңгемелешкиле.

ОКУУ ТЕХНИКАСЫН ТЕКШЕРҮҮ ҮЧҮН ТЕКСТТЕР

ТООС ЭМНЕ ҮЧҮН КУЙРУГУН ТҮРЛӨНТҮП АЧЫП, ЖАБА БЕРЕТ?

Балдар, силер тоосту билесиңерби? Ал канаттуу куйругун көтөрүп жазып жиберсе, ушундай бир көркөм, көп түс кошулган кооздукту таң кала карайсыңар. Өзү уча албаганы менен канат сымал куйругу бир укмуш.

Бир кезде ал деле короз сыяктуу койкойгон, куйругу не болсо да бир калыптан жазбаган, түркүн түсү жок эле канаттуу болуптур.

Анан эле бир күнү жаныбарларга жана канаттууларга мындай кабар келиптир:

– Жакын арада токойдун падышасы Арстан өзүнүн жанында дайыма жүрө турган бир канаттууну тандайт экен. Анын куйругу узун, кооз жана желпигич сыяктуу болушу керек.

Муну уккан соң тоостун тынчы кетет. Канткенде узун, кооз, желпигич сыяктуу куйруктуу боломун дейт. Анан куйругун сазга да малат, сууга да салат, бирок узун жана кооз болбойт.

Акыры ошентип түйшүк тартып жүргөндө бир күнү эле балээ басып, тоос эки дарактын ортосуна кыпчылып калат. Тартынат, талпынат, чыкпайт. Акыры эптеп денесин бошотуп алса, куйругу чыкпай калат. Болбой эле бошонуу үчүн тартына берет.

Дал ошол учурда тоос тердеп-кургап бет маңдайын тиктесе, дал эле бешенесинде Күн желеси – «Асан-Үсөн» туруптур.

– Мени тартып койчу? – дейт ага жалынып.

Күн желеси кызыл, жашыл, сары, кырмызы, пушту, көгүлтүр, дагы башка көп боёктор менен өзүн ажайып кооз боёп алыптыр. Анан ал тоосту катуу тарткан экен, анын куйругу чоюлуп, Күн желесине жете түшүптүр.

Ошондон кийин аз эле күн өтүп-өтпөй токойдогу жаныбарлар Арстан падышанын жанында жүргөн тоосту тааныбай калышыптыр, бул бейиштен келген башка бир канаттуу болсо керек деп ойлошуптур.

Тоос болсо Күн желеси бет маңдайга келсе куйругум дагы өссүн, дагы көп боёктор менен боёнсом экен деп, куйругун бирде жуумп, бирде жазып калыптыр...

А. Муратов

1. Токойдун падышасы арстан жаныбарларга, канаттууларга кандай жарлык айтыптыр?
2. Тоос кантип кооз канаттууга айланып калыптыр?
3. Силер жашаган аймакта кайсы канаттуулар, жаныбарлар жашашат? Аларды сүрөттөп бергиле.

ДЫЙКАН МЕНЕН МЫШЫК

I

Дыйкан көп жылдар бою баласыз жүрдү. Байбичеси экөө балалуу болууну, аны эркелетип сүйүүнү самады. Бирок тагдыр баланы көпкө кечиктирди. Ошо жылдары алар бирөөдөн бала мышык сурап алып, баладай бакты, эркелетип сылап-сыйпап чоңойтту. «Мышыкка берген баланы мага неге бербедиң» – деп дыйкан менен байбичеси көз жашын көлдөтүп жүрдү. А мышык болсо өзүн эркелетип баккан сайын: «Дагы да ошентешсе экен, эгер булар балалуу болсо, мени унутуп коюшар» – деп санааркап жүрдү.

Буга бир нерсе себеп болгон. Ал мышык эшикте чымчык аңдып жүрсө, ага бир жүдөө мышык басып келген:

- Сен эмне аябай жүдөп жүрөсүң? – деген ага.
- А сен эмне үчүн сулуусуң мынчалык?
- Менин ээм аябай жакшы. Эркелетип, жакшы багат, – деп мактанган.

- А эмне, өздөрүнүн балдары жокпу?
- Ооба.
- А-а... ошондой де. Алар балалуу болгондо сага менин кейпимди кийгизет деген.

Ошондон кийин ал ээсине ишенбей, балалуу болгондо мени үйүнөн кууп чыгат, же жакшы бакпайт турбайбы деп ойлоп, баласы болбосо экен, – деп тилеп калган.

Ошентип жүргөндө дыйкан менен байбичеси балалуу болушту. Мышык аны көрүп, эми мени көчөгө качан кууп чыгышар экен деп күттү. Бирок мышык ойлогондой болгон жок. Дыйкан мышыкты мурдагыдай эле көрүп, «акжолтоюм» деп эркелетти.

Күн өтө берди, бала багуунун түйшүгү түштү, дыйкан менен байбичеси мышыктан акырындап алыстай баштады.

Бирок бул жолу байбиче баласына сүт берейин деп убараланып атып улам-улам алдына келип жолтоо боло берген мышыгына кол тийгизип, катуу тилдеди. Дагы бир күнү ошентти. Мышык аябай таарынды. Ал бир жолу бешикте

бөлөнүп жаткан баланын жылуу бетине жатып алды. Бала боргулданып тердеп, дем чыгара албай калганда гана байбиче көрүп, бу «карасанатай» мышыкты үйдөн кууп чыкты.

Жакшылык жарашпаган мышык ошентип, үйдөн куулуп, талаалап калат.

карасанатай – тилеги жаман

1. Абышка-кемпир мышыкты кандай багышты?
2. Мышык эмнеге санааркап жүрдү? Эки мышыктын сүйлөшкөн сөздөрүн таап окугула.
3. Дыйкан мышыкты «акжолтоюм» деп эркелетишинин себеби эмнеде деп ойлойсуңар?
4. Мышыкты байбиче эмне үчүн үйдөн кууп чыкты?

II

Жай өтүп, күз келди. Дыйкан быйыл көп түшүм алды. Кампасы эгинге, короосу малга толду. Байбичеси, баласы үчөө бакубат оокат өткөзүп жатышты. Кампада эгин көп болгону келемиш чычкандар көбөйдү. Капкан койду, болбоду, кыйтыр келемиш чычкан ага түшпөдү. Дыйкандын айланы кетти.

– Мышык багалы, – деди дыйкан байбичесине, – мышык бакпасак, келемиш чычкандар жаныбызды койбойт го...

Дыйкандын айтканына байбичеси асман-айдан түйүлүп, макул болбоду.

Ары айтып, бери айтып, акыры көндүрдү. Кампадан чыгарбай камап, чычкан алдырып, оокат-ашка жакындатпай турган болушту. Ошентип, дыйкан мышык издеп чыкты. Эч ким мышыгын бербеди. Себеби түшүм жыйналып, ар кимдин кампасында эгини көп, чычкан да көбөйүп турган кези эле.

Жолдо баратса алдынан ачка, жүдөгөн, үйдөн куулган бир мышык жолукту. Тааныды, караса, баягы өзү кубалаган мышык экен. Аны көрүп, дыйкандын жүрөгү «дүр» эте түштү. Мышыкты карап турду. Мышык да ээсин таанып, ага теңселе араң басып келип, бутуна жыгылды. Бечара мышыктын дарманы кетип, өлөрүнө аз калыптыр. «Мурдагы

ниетинен кайткандыр» – деп ойлоп, көтөрүп үйүнө келди. Үйүнө алып келгени менен байбичесине көрсөтпөй, кампага коё берди. Мышык чычкандардын азабын берди. Кампадан бир тоголок дан алдырбай, жакшы күзөттү. Ошентип, дыйкан мышыкка болгон таарынычын унута баштады.

кыйтыр – куу

1. Дыйкандын мышык багалы дегенине байбичесинин макул болбогонунун себеби эмнеде деп ойлойсуңар?
2. Куулган мышыгын дыйкан кандай абалда жолуктурду?
3. Дыйкандын мышыкка болгон таарынычынын унутушуна эмне себеп болду?

III

Мышык карды ток, кайгысы жок, бети-колун жуунуп, муртун сылап үкөктүн үстүндө жаткан. Өзү жаңы ойгонгон эле. Бурчтагы ийинден келемиштин көзү жалдырады.

– О-о, мырзам, – деди ийилип, карт келемиш, – сизге кара башым, кашык каным, ысык жаным тартуу. «Баш кесмек бар, тил кесмек жок» дегендей, сизге элчиликке келдим...

Мышык муруттарын сербейтип, ачуулуу карады:

– Айта бер, эмне кебиң бар?

– Аз айып, көп күнөөбүз бар, мырза. Биз зор кайгыга туш болдук. Бизге ырайым кыла көрүңүз, урук-тукумубуз менен кыргынга учурап отурабыз. Бизди аяй көрүңүз, мырзам... – деп көз жашын көлдөттү. – Сизге тартуу менен келдим: кучак-кучак койдун куйруктары, семиз бээнин жал, казы-карталары. Бизге ырайым кыла көрүңүз.

– Азаматсың, карт келемишим, минтпесең тукум курут болот элеңер. Болуптур, сенин сөзүңдү угайын.

Ошентип, чычкан менен келемиштер мышыктын көңүлүн таап, кампага кирүүгө кайрадан жол табышты.

Арадан күндөр өтө берди. Мышыкка ишенген дыйкан кампага кез-кезде гана баш багып, оокат берип жүрдү.

Бирок чычкандын ийиндери чоңоюп, баш-баш жүгөрүлөр четинен азая баштаганын дыйкан байкап калды. «Мышыктын карды тойсо чычкандан жүрөгү айланып калат деген чын белем» – деп ачууланып, ага тамак бергенди да тыя

баштады. Дагы деле чычкан албады мышык. Бир күнү атайын эле каалганын жылчыгынан аңдыды. Мышыктын көзүнчө эле чычкан, келемиштер эгинди ташып жатышты.

Дыйкан мышыкка алданганын эми туйду. Ачууланды да кычыраган кыш күнүндө мышыкты кайрадан талаага кууп чыкты. Мышыктын зарлаган үнүн укпады. Мышык ошондо жаңылыштыгын туюп, көзүн жалжылдатса да карап койбоду.

Ошондон бери мышык адамдын жакшылыгын түшүнбөй, адам болсо үйүндө чогуу жашаса да, аны бүлөсү катары көрбөй, кээде нааразыланып өмүр кечирип келатышат...

С. Рысбаев

тартуу менен – белек менен
туйду – билди

1. Мышыктын жашоосунда кандай өзгөрүүлөр болду?
2. Карт келемиш кандай сураныч менен келди?
3. Дыйкандын ишеничин мышык актадыбы?
4. Дыйкандын мышыктын зарын укпай кууп чыгышынын себеби эмнеде деп ойлойсуңар?

БААТЫР КОЁН

(Жомок)

Андан-мындан бир аттап, коён кайың-талды аралап келе жатты. Узун кулактарын делдейтип, шырп эткен дабышка элеңдей карайт. Бадалдын арасынан чымчык «пыр» деп учса, так секирип ыргыткан топтой кетет.

Ошентип келе жатып коён кашкулактын ийинине туш келди. Аны көрө коюп, жүрөгү болк этти. Бирок коёндон намыс бар эле. Ал башкалардан өзүнүн коркоктугун алынын жетишинче жашырчу. Бул жолу да кашкулакка сыр бербеди. Үнүн токтоо чыгарып:

- Иштер кандай, кошуна? – дей салды.
- Кандай болмок эле, иштер жакшы, – деди берки.
- Жумган көзүң ачылбайт, сенин жакшың ошол болсо, жаманың кандай болду экен?
- Ээ, кошуна, – деди кашкулак, – мага сынтакканды эмне кыласың. Жин тийген немедей тигинден-мындан бир

көрүнөсүң. Саал токтоороок болсоң болбойбу...

Коён кашкулактын сөзүнө териге түштү:

– Токтоороок деп коёсуң. Сага окшоп үй күчүк болуп жатканча, серүүндөп басканым

жакшы эмеспи. Тоо-токойду аралап, жер көрүп, ар түркүн айбанаттар менен аңгемелешип, аюу, карышкыр дегендер бар...

– Карышкыр?! Сен качантан бери карышкыр менен тааныш болуп калгансың?

– Сага окшоп ийинде жатсам, кайдан көрөм. Кашабаң менен нечен ирет кабышып, нечен ирет табыштык го!

– Аа, мобул из ошол кадырлуу досуң кашабаңдыкы го? – деп өөдө караса, эми эле маңдайында турган коён жок. Тээ алда-кайда чымын-куюн болуп, калың бадалга сүңгүп бараткан экен.

териге түштү – намыстана түштү

кашабаң – карышкыр

1. Коёндун алгачкы абалы кандай сүрөттөлүптүр?
2. Коён коркконун билгизбеш үчүн кандай амал ойлонду?
3. Чын эле аюу, карышкыр менен токойду аралап жүрдү деп ойлойсуңарбы?
4. Мактанып аткан коён карышкырдын атын укканда эмне болду?
5. Коёнду «баатыр» деп айтсак туура болобу?

ТӨӨ МЕНЕН КУМУРСКА

Бир кезде төө менен кумурска биринин тилин бири жакшы билишчү экен. Көк жалбыракка чоң тоюп алган төө кумурсканы шылдыңдаптыр:

– Эй, шордуу! Эмнеге мынча жанталашасың? Айлананды карачы, баары чачылып жатпайбы. Каалаганыңча же, ич, анан укта. Ушуну да билбейсиң, мээң жок турбайбы.

Кумурска төөнүн акылсыздыгын сезип, шордууну аяйт да, көп кеңештерди айтат. Бирок төө кеңешти уккусу да келбейт. Оюнча тайтактап, куунап жүрө берет. Бекерчиликтен аябай семирет. Семизинен көзүнө эч нерсе көрүнбөйт.

Эмгекке көнгөн кумурска жайды жайлай үйүн тазалайт, бузулган жерин оңдойт. Кампаларын түрдүү данга толтуруп

алып, кыштын келишин күтөт.

Төрт мезгил алмашып, кыш да келет. Жердин бетин аппак кар, көк муз каптайт. Кумурска болсо, жылуу үйүнө небак кирип кеткен. Төө азырынча каңгып жүрүп калган. Аргасы кеткенден оозун сайдырып тикенек жеди, карагандын башын кажылады, жантак көрсө жата калып оттоду. Кар калыңдаганда алар да табылбады. Шайы оогондо кумурскадан акыл сурады:

– Айланайын, кумурска! Бир арга тап. Бөөдө өлүп калат окшойм.

Буркурап ыйлагандай болсо, көзүнүн жашы мөндүрлөп төгүлөт.

Кумурска акылсыз төөгө ошондо мындай деген кеңешин бериптир:

– Сен бу кебетең менен өзүңчө жан сактай албайсың. Бирөөнүн акылын угуп, айдаганына көнсөң, жаның калат.

Төө бир аз жандана түшүп, кумурскадан дагы өтүнөт:

– Оюндун аягына чык, акылманым, айтканыңдай болоюн, – деп жалбарат.

– Эми, төө, – дептир кумурска, – сени бир батырса, адам гана батырат. Башка айбан аттуудан сага каралашаары жок. Алардын да көбү сен сыяктуу.

Тайралаңдап чуркаган бойдон төө адамга келет. Адам болсо эч капарсыз жыты буркураган чөптөрүн жыйып жаткан болот. Чөгүп жатып келген себебин төө ага түшүндүрөт. Ким кандай шарт менен жибергендигин да айтат. Кумурсканы адам баштан эле жакшы көрчү экен. Көрсө, адамга да көп пайдасын тийгизиптир.

Адам көпкө ойлонуп туруп, мындай деп кесе сүйлөйт:

– Менде бардыгы бар, сени сактап калуу колумдан келет. Бир гана шарт – иштешиң керек.

Уккан кулагына ишенбей, төө делдее түшөт. Бир оокумда эс-акылын жыйып: «Мен макулмун» – деп башын иет. Ийилген башка адам нокто катат.

Ошол күндөн баштап, төө адамдын акылы менен жашап калыптыр. Бир гана жаман жери кайрылып барып кумурскага ырахматын айтпаптыр.

«Акылсыз төөдөн акылдуу кумурска жакшы» деген да ошондон бери келатыптыр.

С. Койкелов

шайы оогондо – алы кеткенде

бөөдө – кокус

1. Төө кумурскага кандай кеңеш айтты?
2. Кумурсканын акылын төө туура кабыл алдыбы?
3. Кумурска жайды жайлай кандай аракеттерди жасады?
4. Кыштын камын көрбөгөн төө кыштан кантип чыгат деп ойлойсуңар?
5. Төөгө кумурска кандай кеңеш берди?
6. Адам төөгө кандай талап койду? Төө өзүнүн катачылыгын сездиби?
7. Кумурскага ырахмат айтпай кетип калган төөгө кандай кеңеш айтат элеңер?

КАРЫШКЫР

Таң үрүл-бүрүл. Көк жал карышкыр таштуу кырда желип баратты. Ал ушул кыр менен нечен жолу өйдө-төмөн каттаган. Ар бир чөптүн жытын билет, ар бир таштын ордун билет.

Ал тикчийип токтоду. Мурдуна бөтөн жыт урунду. Миздүү кызыл таш ордунан козголуп, беш-алты чөп уйпаланып калыптыр. Карышкыр шарт бурулду. Бурулар замат алдыңкы бир колу «чак» дей түштү. Ал оңкосунан сайылды. Канжардай аппак тишин карсылдатып, жулунуп-жулкунду. Капкандын чынжыры шаркылдап, майда таштар, майсаң чөптөр сапырылды. Жаалданып, көзү чычаладай жанып, капканды, шагыл таштарды качырата чайнады.

Ал бошонбосун билди. Салаңдаган уурттарын дирилдетип, бир гана жолу озондоп алды да, капканды төшүнө басып, комдонуп жата кетти.

Аскага ак шоола салып таң атты. Кулпурган терең өзөнгө асман көмкөрүлүп турду. Ошол өзөндө бир карышкыр бир

короо койду эски чүпүрөктөй тыткылаган. Байкуш койлор түндө көк жал аралаганда биринен бири үркүп, бирин бири тепсеп, боо түшүп кулабады беле: тамагы шылынган, куйругу жулунган, ичегиси чубалган.

Кырдын шамалы шуулдады. Көк жал куйругун жерге бир сабап, үч буттап ыргып турду.

Тээ төмөнкү кайкыда ийнине мылтыгын соройтуп мергенчи келаткан. Көк жал жаланып, кыңшылап кайрадан жата калды. Капканды жыттагылады. Анан шыйрагына азуусун салып кырча чайнады. Өзүнүн буту, өзүнүн каны оозуна толо түштү.

Мергенчи капканына жеткенде карышкыр үч буттап эки кырды ашып кеткен. Канга жуулган шыйрагын улам жалап коюп, качып бараткан.

Мылтыгы соройгон мергенчи анын изине түшүп сая кууп келатты. Ал көк жалды таба алар бекен?

Ш. Садыбакасов

жаалданып – ачууланып, жинденип
комдонуп – даярданып

1. Карышкыр капканга кантип түшүп калды?
2. Мурунку түнү карышкыр койлорго кандай бүлүк салган эле?
3. Көк жалдын өзүнүн бутун кырча тиштеп качышынын себеби эмнеде?
4. Мергенчи карышкырды таба алат деп ойлойсуңарбы?

КӨЗ ЖАШ

Илгери, илгери жоокерчилик заманда бир жалгыз бой аял жашаптыр. Ал аялдын бир уул, бир кызы, өгүзү жана да жалгыз ити болуптур. Жоо тийип, жортуул башталып, эл чачылганда жалгыз өгүзүнө жаман алачыгын артып, балдарын жетелеп, итин ээрчитип, көч артынан жөнөп калчу экен.

Ошондой күндөрдүн биринде көчүп барып, элден обочороок жерге алачыгын тигип, түтүнүн булатып жатып калат. Эртеси ойгонсо, очойто кар жаап, чыкыроон суук ала-

чыктын эшигин желпилдетип, коломтодо көмгөн чокту эчак эле өчүрүп салыптыр. Кейип-кепчип жалгыз бой аял этти жулкулдата талашып, чурулдашып жаткан уулу менен кызына кайрылат:

– Балдарым, коломтодо от өчүптүр, үйдөн кут качыптыр. Коңшулардан от сурап келгиле!

– Карды көрбөй турасыңбы? Жылаңаяк кантип барам! – деп уулу буркулдайт.

– Кара чечекейим, анда сен барчы!

Эрке кызы чарк эте бир тиет:

– Ии, эми мени көрө койдунбу?

Өзү турайын десе, ооруп калган экен, кайра төшөккө кулайт. Үшүп да, курсагы да ачып, тамчы сууга зар болгон жалгыз бой аялдын алы кетет, шайманы куруйт. Акыры түн да кирип, ачка бойдон уктап калышат. Кар көбөйгөндөн көбөйүптүр. Суук жалмандайт.

Мээримсиз уулу менен кызы тулуптагы талканды талашып-тартышып жей башташат.

– Балдарым, мага да бир жалам талкан берип койсоңор? – деп жалооруйт энеси.

Укса да укмаксан болот балдары. Ошентип, үч күн, үч түн өтөт. Алсыраган жалгыз бой аял:

– Тамчы суу... Каным катып, көзүм тунарды... – деп онтойт.

– Үйдө суу жок! – дейт уулу. – Булактын көзү бүтөлүптүр.

– Өзүң неге турбайсың? – дейт кызы тултундап.

Күн ачылып, айлана шаңга бөлөнгөндө, балдары сыртка ойногону кетип калышат. Жалгыз бой аял өзү жалгыз калып, санаага батат.

– Кайран гана мергеним, – дейт жоодон өлгөн күйөөсүн эстеп ыйлап. – Уул, кызыңды кайберен менен илбээсиндин этине бакчусуң. Журтубузга жоо тийгенде элиңди, балдарыңды сактайм деп мертиндиң...

Аял катуу кайгырып, канча жатканын эч ким билбейт. Бир кезде уйку-соонун ортосунда куш кебетеленген, бирок адамча сүйлөгөн кандайдыр бир жаныбарды көрөт. Өзүн куштарча кийиндирип алыптыр бир эсине келсе. Колуна сулуу канат тагып, бутуна өткүр тырмак байлап, оозуна курч тумшукту кийгизгенде куш боло калат.

– Кайгырба, жалгыз бой аял. Балдарың эрке. Ошондуктан боорлору таш да, жүрөктөрү заар. Өзүмчүл. Алар эми сага кайрым кылышпайт, жүр учалы. Адамзаттын бардык кайгы-капасынан арыласың, унутасың. Жүрү, тезирээк! – дейт жанагы куш кебетеленген жандык.

Кубанганынанбы, же кайгырганынанбы, көз жашын көлдөтө ыйлайт жалгыз бой аял. Тиги куштукундай бачайы канатын күүлөп учканы жатканда уулу менен кызы үйгө кирип келишет. Жалгыз бой аял канатын күүлөп, уча баштайт. Балдары буга айран-таң.

– Мындай сулуу, жалтылдаган канатты кайдан алдың? – кызы ач көздөнө кыйкырды.

– Өткүр тырмагыңды мага бер! Отко, сууга барганда бутум үшүбөйт... – деди уулу апасынын тырмагына суктана карап.

Балдары энесиз калгандарына өкүнбөй, анын кооз канатына, өткүр тырмагына ичтери күйүп атканын билген жалгыз бой аял ого бетер зар какшап ыйлаган экен.

Ошондон бери сарала канат «саргалдак» деген чымчык пайда болот. «Күйдүм ай, мен силерден күйдүм ай!» – деп алигиче сыздап сайрап жүрөт дешет.

М. Мамазаирова

жортуул – согуш

обочороок – алысыраак

шайманы – дарманы

мертиндиң – көз жумдуң деген мааниде

тулуп – малдын терисинен жасалган баштык

бачайы – кооз

1. Эненин балдары кандай болушкан экен? Ошол тууралуу жомоктон таап, далилдеп бергиле.
2. Кыйналып жаткан энесин карабаган мээримсиз балдар жөнүндө кандай ойдо калдыңар? Аларга кандай кеңеш айтар элеңер?
3. Балдардын энесиз калгандарына өкүнбөй, анын кооз канатына, өткүр тырмагына ичтери күйгөндөрү туурабы? Силер кандай ойлойсуңар?
4. Силер ата-энеңерге жардам бербей кетип калган учурларыңар болдубу? Айтып бергиле. Кечирим сурадыңар беле?

Төмөнкү макалдардын кайсынысы бул чыгармага туура келет? Чогуу чечмелеп түшүнүп алгыла.

«Эненин көөнү – балада,
Баланын көөнү – талаада».

«Уул жакшысы – урмат,
Кыз жакшысы – кымбат».

КЫЛЫЧЫН КАЙРА АЛГАН КӨЛ

(Уламыш)

Жер шарынын алыскы-алыскы түштүк чыгышында Вьетнам деген өлкө бар. Анын борбору Ханой шаарынын так ортосунда «Кылычын кайра алган көл» деген көл жайгашкан. Байыркы замандардан бери Вьетнам эли мына ошол көлдүн айланасында отун жыйып, кийим тигип, кышка камылга көрбөй, жыл бою бири бышып, бири түшүп турган түрдүү жемиштер менен азыктанып, күн көрүп жашап келишкен экен.

Бир заманда түндүк жактан түмөндөгөн кол менен каардуу душмандар басып кирип, зордук-зомбулукка, азап-тозокко дуушар кылат. Күрөшкө нечен азамат жигиттер жөнөп, көбү апаат болуп, калгандары жеңилип, шаабайлары сууп кайтат.

Ошондо ушул аймактан Ле-Лой деген ашкан баатыр жигит чыгат. Канча беттешпеди дейсиң, бирок душман менен салгылашуу үчүн эч жерден ага ылайыктуу, туруштук бере ала турган кылыч табылбаптыр. Эрдигине шерденген эл демөөр болор дешип, туш-туштан канчалаган мыкты кылыч таап келишет. Баары бир кан төгүлгөн катуу кармашта душмандын темир калканын талкалай албай Ле-Лой баатырдын шагы сынып кайта берет. Күндөрдүн биринде так мына ушул көлдүн жээгинде бир кедей балыкчы балык кармап жүрүп, суудан торун тартып алса, көздү уялткан чоң кылыч түшөт. Баягы балыкчы кылычты алып, ары карап кайгырат да, бери карап ичинен кымындап сүйүнөт. Кайгырганы – ушу бүгүн чоңураак балык кармасам, балдарым армансыз бир тойсо деп, керээли-кечке зарыгып күткөн тилеги таш каап, торуна кайдагы бир темирдин түшкөнү. Сүйүнгөнү – эл башына минтип оор күн түшүп, каардуу душмандын запкысын тартып турганда, анын тору Ле-Лойго ылайыктуу кылычты алып чыкканы.

Балыкчы дароо торун жыйып, кылычты Ле-Лой баатырга алып барып тапшырат. Баатырдын көңүлү чөгүп турган экен, кылычты көрө сала жүзү жаркып, колуна алып салмактап көрүп, көккө булгалайт.

Көктөн тилегени көлдөн табылып, кедей балыкчыдан өзүнө татыктуу кылычты белекке алгандан кийин Ле-Лой

көптөгөн азамат жигиттерди кайрадан чогултуп, каардуу душманга карай аттанып жөнөйт. Күнү-түнү согушат. Душмандын колу нечен түмөндөп келсе да, алар Ле-Лойго туруштук бере алышпайт. Ошентип, душмандар жеңилет. Вьетнам жеринен сүрүлөт. Эл мурдагысындай бейпил турмушта тынч-аман жашап калышат. Күндөрдүн биринде Ле-Лой баатыр баягы көлдүн жээгинде жүрүп, кылычын бир чоң ташка жөлөп койсо, суудан бир таш бака чыга калат да, кылычты тиштеп алып сууга кирип кетет. Ле-Лой таш баканы сууга кирип бара жатканда көрүп калат. Артынан ал да көлгө кирет. Таш баканы да, кылычты да

таба албай коёт. Аймактагы суучулардын бардыгын жыйнап келет. Бирок канча аракет кылышканы менен алардын эч кимиси суудан эч нерсе таба алышпайт.

Ошондо баягы кедей балыкчы Ле-Лойго келди да, минтип айтты:

— Эми, балам, кылычты издетпей эле кой. Бул кереметтүү кылычты эл бактысы үчүн өз учурунда ушул көлдүн өзү берген. Эми минтип эл эркиндигин алып, өз бактысына ээ болду. Бейпил турмушта кылычтын эмне кереги бар, кайра көлдүн өзү алды.

Ле-Лой баатыр балыкчынын айтканын эп көрөт да, кылычты издеткенин токтотот.

И. Абдувалиев

апаат – өлүмгө туш болуп
шаабайлары – көңүлдөрү
эп көрөт – туура көрөт

1. Кедей балыкчы эмне үчүн кылычты өзү алып душманга каршы барган жок?
2. Бейпил жашаган элге кылычтын эми кереги барбы?

ТҮЛКҮНҮН АБЫШКА МЕНЕН КАРЫШКЫРДЫ АЛДАГАНЫ

(Жомок)

Абышка чанасы менен жол жүрүп келатты. Чанада балык бар эле. Жолдун жээгинде жашынып турган куу түлкү абышканын чанасындагы балыкты көрүп, аны кантип жештин амалын ойлоду. Чалды алыстан айлана жүгүрүп, чоң жолдун ортосуна өлүмүш болуп жатып калды. Абышка жакын келгенде түлкүнү көрө койду:

– Кудайдын бергени бул... Өлүп калган түлкүгө туш келгеними карачы! Кемпиримдин ичигине жака керек эле. Ырас болду. «Абийири бар адамга, ажалдуу кийик жолугат деген ушул» – деп түлкүнү чанага салып, илгери карай жөнөп кетти. Түлкү тим жатсынбы. Ишке бат эле киришти. Балыктарды бирден чубатып түшүрө берди, аны бүтөр замат өзү да «лып» түшүп калды. Абышка түлкүнүн бул ишин кайдан байкасын, атын ылдамдатып айдап, үйүнө шашып жетип:

– Кемпир, о, кемпир! Ичигиңе жака табылды. Болгондо да кыпкызыл түлкү, – деп кыйкырды.

Кемпир шашкалактап эшикке чыкты. Экөөлөп чананы караса түлкү тургай, балыгы да жок... Түлкүнүн калп өлгөнүн ошондо билип, абышка оозун карманды.

Ал эми түлкү болсо, түшүргөн балыктарын бир жерге жыйнап, жайбаракат жеп отурган. Аңгыча ач карышкыр жетип келип, көзүн жоодуратып, шилекейин агызып:

– Түлкүбай, балыгыңдан беришсең, курсагым абдан ачты, – деп жалынды.

– Өзүң кармап албайсыңбы. Дайыма эле суранып жүрөсүң. Суудагы балыкты кармаганды да билбейсиңби – деди түлкү кабагын бүркөп.

– Балык кармап көргөн жок элем, Түкө... Аны кантип кар-
майт, үйрөтсөң боло, – деп карышкыр ого бетер жалынды.

Түлкү карышкырга балык кармоонун жолун айтты:

– Оңой эле. Сууга бар. Эл андан суу алыш үчүн музду
атайын оюп койгон күбүр бар. Так ошол жерде балык көп.
Түнкүсүн эл уктагандан кийин, муздагы күбүргө бар да, куй-
ругунду анын ичине салып коюп, отура бер. Куйругуң сал-
мактана баштаса, ага балык жабышып жаткан болот. Эч
козголбо.

Карышкыр түлкүнүн кеңеши менен күбүргө барып, куй-
ругун сууга салып отурду. Куйругу жабышып, тоңо баш-
таган сайын: «Кайран гана Түкөмдүн акылын кара-
чы! Балыктар бат эле жармашты», – деп ичинен сүйүнүп,
балыктан бир-экини жемекчи болуп, куйругун тартты, тоңуп
калган куйрук кантип чыксын. Ары жулунду, бери жулунду,
бирок куйругун такыр чыгара албай, акыры таң атып кетти.

Сууга келген аялдардын бири карышкырды көрүп, айыл-
дагы кишилерди чакырды. Беш-алты киши чуркап жетип,
карышкырды чаап алышты.

күбүр – муздун оюгу

1. Түлкү кандай амал ойлонду?
2. Абышка түлкүнү көрүп эмне деп ойлоду?
3. Түлкү абышканы кантип алдады?
4. Түлкү карышкырга туура кеңеш берет деп ойлойсуңарбы?
5. Карышкыр кантип өлүмгө дуушар болду?

ТАБЫШМАКТАРДЫН ЖООПТОРУ

67-бет:

*фонтан, күндүн желеси, түн, аба, Ай-Күн, жүгөрүнүн со-
тосу, коон-дарбыз, мештеги от*

68-бет:

ит, чүкө, эчки, шүүдүрүм, топ

84-бет:

*мараа-араа, кар-кара, булак-улак, тоок-тоо, уз-туз,
тон-он, сүлгү-үлгү, тарак-барак, бака-така, чатыр-атыр*

129-бет:

чаар-чара, өтүк-өкүт, алты-алтын

130-бет:

май, саамай, шар, шаар, курак, турак, үй, уй, элет, эшек

130-бет:

тар-ак, кур-ак

131-бет:

суу, буу, чуу, дуу, куу, туу, төө, көө, чөө, жөө

132–133-беттер:

*үйүр, көйрөң, көчөт, натюрморт, ичик, куудул, чалпоо,
люк, дзюдо, айры, циркуль*

МАЗМУНУ

I чейрек

Менин кымбат досум – китеп

<i>Б. Асаналиев. Жакшы китеп.</i>	3
Эң мыкты дос.	4
<i>А. Осмонов. Китептин душманы.</i>	6

Мекеним – алтын турагым

<i>Б. Асаналиев. Ала-Тоо – Ата Журтубуз.</i>	7
<i>Т. Касымбеков. Туулган жер.</i>	9
<i>Б. Абдухамидова. Эне жана бейиштин мөмөсү.</i>	11

Күлбөй турган жорукпу?

Ала келиңизчи.	14
Эрландын үй дареги.	15
Апенди жана эшек.	15
Бөлүм боюнча кайталоо	17

Эр эмгегин жер жебейт

<i>М. Алыбаев. Коңур күз.</i>	18
<i>Т. Абыкеев. Кумурска менен жалкоо.</i>	19
Нан	22
<i>К. Жуманазаров. Баба дыйкан</i>	23
Жалкоо.	24
Бөлүм боюнча кайталоо	25

Жаратылышты коргоо – Мекенди коргоо

Дарак ыйлайбы?	26
<i>Жолдошбай кызы Бермет. Жоогазын.</i>	27
<i>Д. Сулайманов. Балапан.</i>	28
<i>И. Исаков. Бала жана ак куулар.</i>	31
<i>Т. Сыдыкбеков. Мээримдүү канаттуулар.</i>	33
<i>А. Муратов. Бул эмне?</i>	35
Бөлүм боюнча кайталоо	37

Өткөн турмуш элеси

<i>Г. Айтиев. Жарык жол.</i>	38
------------------------------	----

<i>Т. Үмөталиев.</i> Наристе чакта көргөнүм.	40
<i>Т. Байзаков.</i> Биз силердей кезибизде.	43
<i>Т. Байзаков.</i> Атам кызык киши эле.	46
Бөлүм боюнча кайталоо	47

II чейрек

Бабалардан калган сөз

Ата-бабалардан эмнелер бизге мураска калган?	48
<i>Б. Асаналиев.</i> Мурас.	48
<i>С. Байгазиев.</i> Манастын төрөлүшү.	49
<i>С. Байгазиев.</i> Манастын бала кези.	51
<i>С. Байгазиев.</i> Жолойдун жеңилиши.	53
Акылдуу бала	55
Эки бир тууган	57
Бакыт-таалай каякта?	60
<i>К. Сейдакматов.</i> Ырыскы.	62
Макал бар жерде – акыл бар	64
Жаңылмачтар.	65
Табышмактар.	66
Калптар.	68
Бөлүм боюнча кайталоо	70

Сыйкырдуу кыш

<i>Ч. Иманалиев.</i> Кышкы чилде.	71
<i>Т. Самудинов.</i> Үч аяз.	72
<i>А. Мисиров.</i> Аяз ата.	73
<i>М. Жангазиев.</i> Сүрөтчү аяз.	75
Сыйкырдуу кыш	77
<i>К. Ушинский.</i> Кыш эмне үчүн жашын төктү?	78
Бөлүм боюнча кайталоо	80

III чейрек

Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга

<i>Ч. Айтматов.</i> Жети ата.	82
<i>Б. Чотурова.</i> Жети ата.	84
<i>Т. Самудинов.</i> Логогриф.	84
<i>Т. Самудинов.</i> Амал менен окучу.	85
<i>А. Кыдыров.</i> Чоң ата менен небере.	86
<i>Тоголок Молдо.</i> Бөдөнөнүн түлкүнү алдаганы.	88
<i>Ч. Айтматов.</i> Кичинекей тилмеч.	90
<i>Ж. Тынымсеитова.</i> Таранчы.	94
<i>К. Акматов.</i> Мансапкор күчүк.	97

<i>С. Рысбаев. Бир түйүнчөк акча.</i>	99
<i>С. Карымшаков. Ууру үкү.</i>	103
Бөлүм боюнча кайталоо	104

Жаз мезгили – керемет

<i>Т. Самудинов. Көктөм ыры.</i>	105
<i>Д. Арстанова. Күн менен булуттун кармашы.</i>	106
8-Март – Аялдардын Эл аралык майрамы	107
<i>Т. Самудинов. Апалардын майрамы.</i>	108
<i>В. Воскобойников. Муз чолпу.</i>	109
Чарбактын жаралышы.	113
<i>Ж. Абдылдаев. Данек.</i>	115
Гүл жана булбул.	115
<i>С. Рысбаев. Үзүлбөй калган гүлдөр.</i>	118

Нооруз жаңылануунун майрамы

<i>Т. Самудинов. Нооруз.</i>	121
Нооруз майрамы.	121
Сүмөлөк.	122
Бөлүм боюнча кайталоо	124

IV чейрек

Эне тили – ырысым

Эне тилим – эне сүтүм	125
<i>Б. Сарногоев. Эне тилин жакшы бил.</i>	125
Кыргыз тили – мамлекеттик тил	126
<i>Ж. Абдылдаев. Тамга үйрөттүм досума.</i>	127

Сөз оюндары

<i>Ы. Кадыров. Анаграмма.</i>	129
<i>Ы. Кадыров. Логогриф.</i>	129
<i>Ы. Кадыров. Метаграмма.</i>	130
<i>Ы. Кадыров. Шарада.</i>	130
<i>Ы. Кадыров. Акро ыр.</i>	131
<i>Ы. Кадыров. Баш тамгасын өзүң тап.</i>	131
<i>А. Кыдыров. Бул эмне ӨӨлөр?</i>	131
<i>Т. Самудинов. Билесиңби, сен албетте, билесиң</i>	132
Бөлүм боюнча кайталоо	134

Алтын балалык

<i>С. Рысбаев. Ай, көк музoo, ай!</i>	135
<i>М. Абакиров. Күкүк-Зейнеп.</i>	136

Аксак балапан.	140
С. Койкелов. Жалганчы аюу.	141
Атасын жакырланткан бала.	144
Бөлүм боюнча кайталоо	147

Тынчтыктын, биримдиктин символу

Т. Самудинов. Май айы.	148
А. Кыдыров. Сулуу май.	148

Улуу Жеңиш күнү

К. Жунушев. 9-Май	149
С. Жусуев. Жеңиш майрамы.	150
Ж. Бөкөнбаев. Чептен эрдин күчү бек.	151
Жоокер ыры	152

Дүйнө элдеринин адабиятынан

Л. Толстой. Таранчы менен чабалекей.	152
А. Яреско. Чабалекейлер – досторум.	154
Р. Акдемир. Уурдалган ат.	155
Б. Житков. Өрт.	157
Билебиз. (Корея эл жомогу)	159
Бөлүм боюнча кайталоо	160

Окуу ылдамдыгын текшерүү үчүн тексттер

А. Муратов. Тоос эмне үчүн куйругун түрлөнтүп ачып, жаба берет?	161
С. Рысбаев. Дыйкан менен мышык.	162
Баатыр коён.	166
С. Койкелов. Төө менен кумурска.	167
Ш. Садыбакасов. Карышкыр.	170
М. Мамазаирова. Көз жаш.	171
И. Абдувалиев. Кылычын кайра алган көл	175
Түлкүнүн абышка менен карышкырды алдаганы?	177
Табышмактардын жооптору	179

Окуу басылмасы

***Абдухамидова Батмахан Абдуакимовна
Рысбаев Сулайман Казыбаевич
Ибраимова Кенжеке***

Адабий окуу

3-класс

Кыргыз тилинде окуган мектептер үчүн окуу китеби

Редактору: *Ж.Теңирбергенова*

Сүрөтүн тарткан: *Б.Жайчыбеков*

Корректору: *К.Төрөкулов*

Техникалык редактору: *С.Эрмеков*

Компьютердик калыпка салган: *С.Урмукеев*

Терүүгө 30.11.2013-ж берилди. Басууга 11.01.2014-жылы кол коюлду.
Форматы 70х100 $\frac{1}{16}$. Агiал ариби. Офсеттик кагаз. Офсеттик басуу ыкмасы.
Көлөмү 11,5 басма табак. Нускасы 66500 даана. № 76 буйрутма.

«Полиграфбумресурсы» жоопкерчилиги чектелген коомунун
компьютердик борборунда даярдалып, басмаканасында басылды.

720011, Бишкек шаары, Сүйүмбаев к., 144/23

Тел.: +996 312 43-20-75, 43-19-51